

Академія праці, соціальних відносин і туризму

ДОСЛІДЖЕННЯ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Антологія

Київ - 2021

УДК 364.167

Упорядниця

Тетяна Семигіна, докторка політичних наук, професорка кафедри соціальної роботи і практичної психології Академії праці, соціальних відносин і туризму

Дослідження у соціальній роботі: Антологія [упор. Т. Семигіна]. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021. 203 с.

У тематичній антології зібрано наукові статі і матеріали з питань методології та практики проведення досліджень із соціальної роботи, опубліковані у 2016-2020 роках. Вони дають уявлення про сучасні підходи до організації досліджень у соціальній роботі.

Видання може бути використано як посібник до курсів із методології наукових досліджень, інших дисциплін освітніх програм підготовки магістрів із соціальної роботи, освітньо-наукових програм підготовки докторів філософії, розвитку наукових досліджень у сфері соціальної роботи.

© Автори статей, 2021

© Тетяна Семигіна, 2021

© Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2021

ЗМІСТ

Передмова	5
Розділ 1. Специфіка досліджень у соціальній роботі	6
Документ Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи щодо досліджень у соціальній роботі / Пер. з англ. Т. Семигіної (2017)	7
Карагодіна О., Семигіна Т. (2020) Розвивальний потенціал досліджень у соціальній роботі	11
Семигіна Т.В. (2020). Чи завжди цифри мають значення: Огляд парадигм дослідження у соціальній роботі.	18
Семигіна Т.В. (2020). Клієнти соціальної роботи як співдослідники	43
Собочан А., Бертотті Т., Стром-Готфрід К. Етичні міркування у дослідженнях із соціальної роботи / Пер. з англ. Т. Семигіної (2019)	50
Розділ 2. Стратегії досліджень у соціальній роботі	93
Єрошенко К.М., Семигіна Т. В. (2018). Дослідження в дії у соціальній роботі: ролі дослідника	94

Лиховид Д., Семигіна Т. (2016). «Дослідження за участю»: технологія опитування та інструмент розвитку громади	112
Семигіна Т.В. (2020). Розуміння та використання рефлексивності у дослідженнях із соціальної роботи	120
Семигіна Т.В. (2020). Дослухаючись до розповідей: наративні дослідження у соціальній роботі	126
Семигіна Т.В. (2020). Етнографічні дослідження у соціальній роботі: погляди ззовні та зсередини	134
Семигіна Т. В., Карагодіна О.Г., Дворяк С.В. (2020). Цифровий формат досліджень із соціальної роботи: рефлексії практичного досвіду	143
Розділ 3. Застосування конкретних методик для дослідження	165
Столярик О.Ю. (2020). Оцінка якості життя сімей, що виховують дітей з аутизмом, як інструмент соціальної роботи	166
Ярошенко А.А., Семигіна Т.В. (2019). Розпізнати нерівність: гендерний аналіз навчальних матеріалів у соціальній роботі	182

ПЕРЕДМОВА

Незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні, більшість соціальних працівників постійно займаються дослідницькою діяльністю. Бо для прийняття обґрунтованих рішень і втілення обміркованих втручань потрібні знання щодо проведення досліджень і відповідні навички. Так само, як і для оцінки державної соціальної політики та впливу на її формування. Наразі світова спільнота соціальних працівників бачить роль соціальної роботи як професії у лідерській ролі у політиці соціального забезпечення, яка впливає на найвразливіших членів суспільства, у тому, щоб підтримувати наявну соціальну політику чи протидіяти їй. А це потребує дослідницьких компетентностей.

Антологія увібрала в себе статті та тези, опубліковані раніше в наукових виданнях. Ці матеріали пропонують соціальним працівникам широкий спектр можливостей для захопливих досліджень у сфері соціальної роботи, демонструють вплив емансипаторських (розвивальних), феміністичних та постмодерністських концепцій на методологію досліджень. Сподіваємось, що збірник сприятиме критичному усвідомленню соціальної реальності, ретельному й етично-чутливому осмисленню практики та розвитку здатності розглядати ситуації з нових точок зору.

Тетяна Семигіна

<https://www.researchgate.net/profile/Tetyana-Semigina>

Березень 2021 р.

РОЗДІЛ 1
***Специфіка досліджень
у соціальній роботі***

ДОКУМЕНТ МІЖНАРОДНОЇ АСОЦІАЦІЇ ШКІЛ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЩОДО ДОСЛІДЖЕНЬ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Вперше опубліковано:

Документ Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи щодо досліджень у соціальній роботі [Пер. з англ. Семигіної Т.В.]. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. № 3. С.93-94.

Відповідно до своїх основних завдань щодо посилення освіти з соціальної роботи на глобальному рівні МАШСР має намір посилити дослідження соціальної роботи. Цей програмний документ стосовно досліджень узгоджено з цілями соціального розвитку, окресленими у «Глобальному визначенні соціальної роботи», ухваленому МАШСР та Міжнародною федерацією соціальних працівників у 2014 році.

Метою досліджень у соціальної роботи є розвиток знань задля підтримки місії та цілей соціальної роботи як академічної дисципліни та професії. Дослідження у соціальній роботі здійснюються, зокрема, задля того, щоб допомогти зрозуміти індивідуальні, міжособистісні та ширші соціальні й структурні проблеми, а та-

кож їхні наслідки: 1) оцінка потреб та ресурсів людей у їхніх середовищах та мінливих контекстах їхнього життя;. 2) забезпечення інформацією для розробки, впровадження та оцінювання політики, програм та послуг, особливо для маргіналізованих та уразливих груп населення; 3) покращення соціального добробуту та розвиток прав людини, соціальної, економічної та екологічної справедливості. Дослідницька діяльність у сфері соціальної роботи, в кінцевому підсумку, є механізмом підвищення кваліфікації в галузі соціальної роботи, послуг та освіти.

Визнання зв'язків між практикою та навчально-науковою діяльністю у соціальній роботі означає, що дослідження повинні бути невід'ємною частиною освіти з соціальної роботи при підготовці бакалаврів, магістрів, аспірантів та на післядипломному рівні. Важливо, щоб практика соціальної роботи отримувала дослідницьку інформацію. Не менш важливо, щоб уроки з практики були включені в дослідження та навчальні заходи. Ключовим елементом дослідження у соціальній роботі є подолання відриву освіти від досліджень, а також досліджень від практики, об'єднання викладання, дослідження, залучення громад та практичної освіти на місцях. Контекстно-чутливі та релевантні дослідження мають забезпечувати педагогів інформацією для вибору стратегій навчання, а їх результати сприяти створенню науково обґрунтованої професійної культури у рамках

критичної парадигми, яка ставить питання щодо доказовості практики.

Дослідження у соціальній роботі підтримують як етичні стандарти науки, так і практики соціальної роботи; вони спрямовані на сприяння соціальної справедливості, добробуту особистості та громади, гідності людини як основних цінностей, що лежать в основі прав людини та соціальної відповідальності. Етика досліджень у соціальній роботі спрямована на забезпечення найкращих інтересів користувачів послуг і вразливих та/або соціально незахищених груп і сприяє розвитку підходів у сфері освіти, досліджень та практики. Дослідження у соціальній роботі використовують досить різноманітні методологію та методи, визнають множинність, різноманітність, багатовісні реалії/істини та різні способи дослідження та пізнання. Важливе значення для досліджень у соціальній роботі має критичний аналіз різних контекстів, в яких відбувається дослідження, використання різних гносеологічних підходів, опертя на якісні, кількісні та змішані методи. Ґрунтуючись на мультиметодному, порівняльному, між- та трансдисциплінарному й міжнародному підходах, дослідження соціальної роботи продукують важливі та інноваційні знання.

Дослідження соціальної роботи, продукування та поширення знань відбуваються в динамічних та діалектичних мережах різних зацікавлених сторін — викла-

дачів соціальної роботи та дослідників, практиків, фахівців, розробників політики та користувачів послуг. Дослідження соціальної роботи сприяють появі дослідницької генерації, генерації знань через практику та діяльність, тому вони є орієнтованими на процес та засновані на довгостроковій практичній взаємодії з користувачами служб і громадами.

З огляду на відданість соціальної роботи питанням справедливості, прав людини й участі у побудові більш рівноправних суспільств, дослідники соціальної роботи не можуть залишатися нейтральними та байдужими. У своїх дослідженнях вони мають керуватися документами Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи та Міжнародної федерації соціальних працівників — «Етичними принципами соціальної роботи», «Світовими стандартами освіти й підготовки фахівців з соціальної роботи», «Світовими пріоритетами соціальної роботи і соціального розвитку: зобов'язання щодо дій», «Глобальним визначенням соціальної роботи», що визначають сферу компетенції соціальної роботи з дотримання принципів прав людини, досягнення соціальної справедливості, поваги до різноманітності та контекстуальної відповідності. Дослідження соціальної роботи мають критичну позицію навіть у тому, що стосується цих ціннісних принципів. Дослідження мають допомогти нам побачити критичні моменти у нашій діяльності.

Олена Карагодіна, Тетяна Семигіна (2020)

РОЗВИВАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОСЛІДЖЕНЬ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Вперше опубліковано:

Карагодіна О., Семигіна Т. Розвивальний потенціал досліджень у соціальній роботі. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 березня 2020 року, Київ) / за ред. Ю.М. Швалба. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 49-52.*

Дослідження в соціальній роботі в нашій країні – відносно новий виклик для професійної спільноти, зумовлений, головним чином, започаткуванням в Україні академічної підготовки докторів філософії з цієї спеціальності. Ця розвідка має на меті оглянути ключові тенденції та парадигми досліджень у закордонній соціальній роботі, визначити їх розвивальний потенціал для вітчизняної практики.

Насамперед слід відзначити, що попри багаторічний досвід наукових розвідок у «споріднених галузях» (соціальна психологія та психологія соціальної

роботи, соціальна педагогіка, політологія, галузеві соціології, соціальна медицина, психіатрія й наркологія тощо), кафедри, дослідницькі інституції та провідні державні й недержавні організації наразі мають досягнути потребу в прийнятті міжнародних стандартів досліджень у соціальній роботі. Відтак утворюється значний «простір розвитку», що має охопити всіх дотичних до пошукової активності суб'єктів – здобувачів та їхніх керівників, виконавців дослідницьких проектів і практиків сфери соціальних послуг.

Аналіз наукової літератури [1; 4-9] дає змогу виокремити низку сучасних тенденцій у розвитку досліджень у соціальній роботі, зокрема: 1) розвиток методологічних основ: від «галузево орієнтованих» до «стратегічно орієнтованих»; 2) усвідомлення потреби в перегляді теоретичних (концептуальних) засад наукового пошуку і практики; 3) переосмислення предметної області соціальної роботи; 4) нове розуміння функціонування «робочих» цінностей.

Дослідження у соціальній роботі спираються на низку теоретичних та філософських позицій. Ці позиції формують «світогляд» дослідників та допомагають визначити дослідницький підхід, який потрібно застосувати. Відтак світоглядна парадигма керує напрямом досліджень. У літературі [5; 7; 8] виокремлюють такі

ключові парадигми досліджень у соціальній роботі, як позитивістська, інтерпретативна та критична.

Позитивістська парадигма є за своєю суттю емпірико-аналітичною, редуccionістською. Вона спирається на експериментальні, квазі-експериментальні, кореляційні (статистичні) та інші методи дослідження. Від дослідників очікується дистанційована, нейтральна позиція.

Інтерпретативна парадигма вважається постпозитивістською, постмодерністською, натуралістичною. До її методології належать: феноменологія, обґрунтована теорія (Grounded theory), етнографія, вивчення випадків, описовий, тематичний, історичний метод, метод Дельфі. Позиція дослідників може бути "близькою", коли ті, хто проводять дослідження, мають власну зацікавленість і можуть бути учасниками соціальних перетворень, що супроводжують практику соціальної роботи.

Критична парадигма — розвивальна (емансипативна), постмодерністська, постструктуралістська. До її методології відносять: феміністичні дослідження, дослідження в дії, критичну етнографію тощо. У межах цієї парадигми використовують відкрите спостереження або інтерв'ю, фокус-групи абощо. Позиція дослідників — близька, активно використовуються ті парципативні (учасницькі) методи, які передбачають спів-

працю між дослідником та досліджуваними (клієнтами), котрих вважають експертами.

За твердженням Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи [1], дослідження у соціальній роботі спираються на різноманітні методологію та методи, визнають множинність, різноманітність, багатовісні реалії/істини та різні способи дослідження та пізнання. Однак, у кожному разі, за будь-якої парадигми важливим є критичний аналіз різних контекстів, в яких відбувається дослідження, використання різних гносеологічних підходів, опертя на якісні, кількісні та змішані методи. Ці мультиметодні дослідження у соціальній роботі здійснюються, зокрема, задля того, щоб допомогти зрозуміти індивідуальні, міжособистісні та ширші соціальні й структурні проблем, а також їх наслідки. Такі дослідження орієнтовані на оцінку потреб та ресурсів людей у їхніх середовищах та мінливих контекстах їхнього життя; забезпечення інформацією для розробки, впровадження та оцінювання політики, програм та послуг, особливо для маргіналізованих та уразливих груп населення; покращення соціального добробуту та розвиток прав людини, соціальної, економічної та екологічної справедливості [1]. Таким чином, дослідження покликані забезпечити позитивні зміни у житті як окремих індивідів, так і великих груп людей, сприяти тому соціальному розвитку та

добробуту, який визначено як ключову мету сучасної соціальної роботи.

Специфічний вектор розвитку – інтеріоризація цінностей, покладених в основу соціальної роботи як професії та наукової дисципліни, зокрема, через здатність керуватись етичними нормами в їх новому тлумаченні [3]. В суто практичній площині йдеться про формування іншої дослідницької культури, що базується на визнанні пріоритету автономії клієнта (досліджуваного), його невід’ємного права на участь у прийнятті рішення щодо потреби в дослідженні, розробці його дизайну, доступі до результатів та їх обговорення. Подібний рівень інтерсуб’єктності був дотепер майже невідомим вітчизняним науковцям, отже потребуватиме глибокого аналізу й певного часу для засвоєння.

З іншого боку, опанування поки що недостатньо поширених дослідницьких стратегій, як-от «дослідження за участю» або «дослідження в дії» має призвести до глибшого усвідомлення важливості опрацювання етичних дилем, супутніх дослідницькому процесу [4], розвитку справжніх суб’єкт-суб’єктних відносин між професіоналами та клієнтами, а згодом і до відходу від застарілої догми «соціальних послуг» на користь справжньої соціальної роботи в сучасному розумінні [2].

Отже, дослідження у соціальній роботі мають поліпарадигмальний, мультиметодний характер, але за будь-якої обраної дослідницької стратегії вони повинні мати розвивальний характер, сприяти піднесенню мети та цінностей сучасної професійної соціальної роботи.

Список використаних джерел

1. Документ Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи щодо досліджень у соціальній роботі. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. № 3. С. 93-94.
2. Семигіна Т. Міжнародна соціальна робота: глобальні пріоритети соціального розвитку і нове визначення соціальної роботи. *Вісник АПСВ*. 2015. № 1. С. 6-11.
3. Семигіна Т. Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. № 1. С. 70-85.
4. Собочан А., Бертотті Т., Стром-Готфрід К. Етичні міркування у дослідженнях із соціальної роботи. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. № 1. С. 86—101.
5. Alston M., Bowles W. *Research for Social Workers: An introduction to methods*. 3d ed. London: Routledge, 2013. 280 p.
6. Branom C. Community-Based Participatory Research as a Social Work Research and Intervention Approach. *Journal of Community Practice*. 2012, Vol. 20(3), P. 260-273.

7. *Handbook of Qualitative Research* / Denzin N. K., Lincoln Y. S. (eds). 3d ed. Thousand Oaks: Sage Publications, 2005. 1210 p.
8. Stringer E. T. *Action Research*. 4th ed. London: Sage Publications, 2014. 328 p.van
9. Ewijk H. *Complexity and Social Work*. London: Routledge, 2017. 184 p.

Тетяна Семигіна (2020)

**ЧИ ЗАВЖДИ ЦИФРИ
МАЮТЬ ЗНАЧЕННЯ:
ОГЛЯД ПАРАДИГМ ДОСЛІДЖЕННЯ
У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ**

Вперше опубліковано:

Семигіна Т.В. Чи завжди цифри мають значення: Огляд парадигм дослідження у соціальній роботі. *Path of science*. 2020. Vol. 6. № 7. Р. 3001-3011.

ВСТУП

Соціальна робота офіційно отримала в Україні статус наукової спеціальності у 2017 році. Сталось це, коли уряд затвердив перелік спеціальностей, за якими може відбуватися підготовка докторів філософії і видав відповідні роз'яснення щодо підготовки на цьому освітньо-науковому рівні [8]. Досвід організації аспірантури за новою спеціальністю актуалізує питання осмислення того дослідницького апарату, яким послуговується соціальна робота в Україні, і як вітчизняна практики досліджень у соціальній роботі співвідносяться із сучасними світовими фаховими трендами.

Дискусійними залишаються й питання щодо того, як практики соціальної роботи знають, які «рецепти» працюють в українському контексті, а також якою може бути роль дисертаційних досліджень у розвитку теорій соціальної роботи і «місцевих знань».

Наразі у закордонній літературі [11; 15] із соціальної роботи наголошують, що, спираючись на дослідницькі традиції соціології, психології та педагогіки, соціальна робота зараз розробляє власні дослідницькі підходи та знання, прагне забезпечити підґрунтя для розвитку теорії та практики соціальної роботи.

За твердженням Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи [29], дослідження у соціальній роботі спираються на різноманітні методологію та методи, визнають множинність, різноманітність, багатовісні реалії/істини та різні способи дослідження та пізнання. При цьому особливого значення набуває критичний аналіз різних контекстів, в яких відбувається дослідження, використання різних гносеологічних підходів, опертя на якісні, кількісні та змішані методи. Ці мультиметодні дослідження у соціальній роботі здійснюються, зокрема, задля того, щоб допомогти зрозуміти індивідуальні, міжособистісні та ширші соціальні й структурні проблем, а також їх наслідки.

Крім того, світова спільнота соціальних працівників [30] бачить роль соціальної роботи як професії у тому, щоб, зокрема, відігравати лідерську роль у політиці соціального забезпечення, яка впливає на найуразливіших членів суспільства, підтримувати наявну соціальну політику чи протидіяти їй. Раніше від соціальних працівників, як стверджують М. Олстон та В. Баулс [11], не очікували тиску на політику на будь-якому рівні влади. Їхнє завдання вбачалось у забезпеченні належних послуг, а не в політичному представництві чи політичному лобюванні інтересів клієнтів соціальної роботи. Зараз уявлення стосовно макропрактики соціальної роботи змінились, і «політична соціальна робота» стала реальністю. Завдяки дослідженням соціальні працівники можуть стати компетентними учасниками політичного процесу, обґрунтовано критикувати чинну політику, надавати їй аргументовану оцінку чи висловлювати підтримку певним альтернативам нової політики.

Отже, дослідження у соціальній роботі орієнтовані на оцінку потреб та ресурсів людей у їхніх середовищах та мінливих контекстах їхнього життя; забезпечення інформацією для розробки, впровадження та оцінювання політики, програм та послуг, особливо для маргіналізованих та уразливих груп населення; покращення соціального добробуту та розвиток прав людини, соціальної, економічної та екологічної спра-

ведливості. Таким чином, дослідження покликані забезпечити позитивні зміни у житті як окремих індивідів, так і великих груп людей, сприяти соціальному розвитку та добробуту, який визначено як ключову мету сучасної соціальної роботи [4].

Ця розвідка має на меті охарактеризувати сучасні парадигми та стратегії дослідження у соціальній роботі. Вона ґрунтується на системному аналізі наукової літератури, відібраної шляхом пошуку інформації в наукометричній базі EBSCO, та ретроспективному аналізі досвіду впровадження інтервенції «Майстерня можливостей», яка супроводжувалась імплементаційним мультиметодним дослідженням.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Дослідження у соціальній роботі спираються на низку теоретичних та філософських позицій. Ці позиції формують «світогляд» дослідників та допомагають визначити дослідницький підхід, який потрібно застосувати. Відтак світоглядна парадигма керує напрямом досліджень. Під парадигмою мається на увазі метатеоретична єдність, набір переконань, методів, норм, критеріїв дослідницької діяльності, визнаних науковою спільнотою, які, за словами Т. Куна, протягом пе-

вного часу дають науковому загалу модель постановки проблем та їхнього розв'язання [6].

Табл.1. Парадигми досліджень у соціальній роботі

	<i>Позитивістська</i>	<i>Інтерпретативна</i>	<i>Критична</i>
<i>Філософське підґрунтя</i>	Емпірико-аналітична, редуccionістська	Постпозитивістська, постмодерністська, натуралістична	Постмодерністська, постструктуралістська, емансипаційна
<i>Методологія</i>	Експериментальні, квазі-експериментальні, кореляційні (статистичні) та ін. дослідження	Феноменологія, обґрунтована теорія, етнографія, вивчення випадків, описовий, тематичний, історичний, Delphi	Феміністичні дослідження, дослідження в дії, критична етнологія тощо
<i>Методи збору інформації</i>	Експерименти, опитування (анкетування та інтерв'ю)	Відкрите спостереження або інтерв'ю, фокус-групи тощо	Відкрите спостереження або інтерв'ю, фокус-групи тощо
<i>Позиція дослідників</i>	Дистанційована	Близька	Близька

У закордонній літературі [11; 19] виокремлюють такі ключові парадигми досліджень у соціальній роботі, як позитивістська, інтерпретативна та критична (див.табл.1). Дві останні відносять до непозитивістсь-

ких або постпозитивістських парадигм [6; 10]. Кожна з них передбачає певну методологію дослідження і формат стосунків між учасниками дослідження. Власне, ці парадигми використовують і в інших соціальних дослідженнях. Їх не можна вважати специфічними для соціальної роботи.

Позитивістська парадигма є за своєю суттю емпірико-аналітичною, редукаціоністською. Очікується, що дослідження у соціальній роботі мають слідувати моделі природничих наук і забезпечувати виразний, однозначний шлях до причини виникнення тих чи інших соціальних чи психологічних явищ [10]. Мета досліджень – пояснити, передбачити, та контролювати реальність. Вона спирається на експериментальні, квазі-експериментальні, кореляційні (статистичні) та інші методи дослідження.

Дослідники систематично маніпулюють незалежними змінними в експерименті (інтервенції, втручання) з тим, аби визначити, який вплив на експериментальну групу має це втручання. Оскільки людей, зазвичай, випадково розміщують у контрольній та експериментальній групах, передбачається, що всі інші фактори (змінні), які можуть впливати або втручатися у дію змінних, врівноважуються між двома групами. Прихильники експериментального дизайну в соціальній роботі стверджують, що це єдиний "правильний" спосіб

жорсткого тестування ефективності втручань [11]. Від дослідників очікується дистанційована, нейтральна позиція.

Інтерпретативна парадигма вважається пост-позитивістською, постмодерністською, натуралістичною. Вона скерована не на дослідження соціальних проблем суспільства загалом або ж великих груп людей, а на вивчення дій окремих людей і малих груп. Вона виходить із того, що реальність інтерпретується дослідниками через соціальні політичні, культурні, економічні, етнічні та гендерні цінності, тому не може бути об'єктивною реальності. Мета дослідження полягає в тому, щоб зрозуміти як цінності досліджуваних і дослідників впливають на сприйняття соціального світу. До її методології належать: феноменологія, обґрунтована теорія (Grounded theory), етнографічні методи, вивчення випадків, описовий, тематичний, історичний метод, метод Дельфі тощо. Позиція дослідників може бути "близькою", коли ті, хто проводять дослідження, мають власну зацікавленість і можуть бути учасниками соціальних перетворень, що супроводжують практику соціальної роботи, чи інтервенцій на мікрорівні.

Критична парадигма – розвивальна (емансипативна), постмодерністська, постструктуралістська. Дослідження розглядаються як упереджений

суб'єктивний процес. У межах цієї парадигми дослідники виходять із того, що не існує «справжньої» реальності, наявне лише багатоманіття істин, які індивідуально сконструйовані. Для оцінки розуміння соціального світу дослідники мають залучати учасників до інтерактивного діалогу, щоб проаналізувати та зробити видимими ці соціально сконструйовані реальності. До методології цієї парадигми відносять: феміністичні дослідження, дослідження в дії, критичну етнографію тощо. У межах цієї парадигми використовують відкрите спостереження або інтерв'ю, фокус-групи або що. Позиція дослідників – близька, активно використовують такі парципативні (учасницькі) методи, які зорієнтовані на співпрацю між дослідниками та досліджуваними (клієнтами), котрих поцінують як рівноправних експертами.

Однак доречно пригадати думку Т. Куна про те, що науковим парадигмам властива змінюваність, трансформація, переінтерпретація даних, а також заміна одних стратегій дослідження іншими, несумісними з попередніми [6]. Це сповна притаманне й соціальній роботі. У закордонній практиці досліджень упродовж другої половини ХХ століття формувалась «доказова практика», коли, спираючись на позитивістську парадигму, відшуковували факти на підтвердження того, чи спрацьовує певна програма, інтервенція чи послуга, або ж ні. Утім, на початку ХХІ століття таку

емпірико-аналітичну, позитивістську практику поставили під сумнів [14], і дедалі більшого поширення набувають постпозитивістські парадигми дослідження, у межах яких до побудови знання залучають людей, які традиційно виключені з цього процесу

Все популярнішою у соціальній роботі стає **дослідження в дії**, тобто стратегія, спрямована на допомогу усім зацікавленим сторонам у створенні нового спільного знання. Ця ідея з'явилася з розуміння, що для відповіді на сучасні соціальні, економічні, екологічні виклики необхідна комбінація академічного знання та знання громади чи певної групи людей [24]. Ця стратегія надає учасникам дослідження право активного голосу у процесі вироблення нових знань щодо вирішення конкретних соціальних проблем. Таке дослідження має певні цикли, що, зазвичай, ґрунтуються на впровадженні певного інноваційного підходу (рекомендовано мати 6-9 циклів), передбачає осмислення результатів кожного з циклів і подальший рух на основі рефлексії [3].

Ще однією популярною стратегією досліджень у соціальній роботі став **нарративний аналіз**, який ґрунтується на сюжетному, оповідальному характері знання. Науковці відзначають, що історію власного життя особистість конструює, виокремлюючи в життєвому потоці моменти, що мають для неї надзвичайний

смысл [9]. Важливою частиною довільної розповіді (інтерв'ю), яка скеровується дослідниками, виступає самоосмислення і саморозуміння тих, хто розповідає певні історії зі свого життя. Іноді ця стратегія також передбачає вивчення документів (спогадів, листів, щоденників, автобіографічних описів тощо). Наративна, по суті автобіографічна, стратегія передбачає активне включення в роботу власного життєвого досвіду людини. Відтак у соціальній роботі ця стратегія може бути використана через: біографічний метод; історії життя; усні історії/репортажі; повторні інтерв'ю; фокус-групи тощо. Через ці методи виявляється інтерпретація подій самою людиною, але водночас такі особисті історії, як наголошують дослідники[25], слугують цілям досягнення соціальної справедливості. Прихильники феміністичних та постмодерністських підходів [17; 18] поділяють точку зору, що наративний аналіз пропонує дослідникам спосіб зрозуміти, яку роль відіграють особисті історії у створенні суспільно-політичних світів та контекстів, яким чином можна впливати на ці контексти.

Наприклад, американська дослідниця С. Джирек звертає увагу, що задля сприяння розширенню можливостей та соціальній справедливості соціальні працівники повинні допомогти особам, які пережили насилля та мали травмівний досвід, реконструювати свій життєвий досвід, створити той простір, де можна роз-

повідсти не надто привабливі історії, а потім залучити зусилля на мезо- та макрорівні для вирішення соціальних проблем та і подолання нерівностей [22]. За такого підходу фактично стирається межа між дослідженням, макропрактикою соціальної роботи і соціальною політикою.

Доцільно звернути увагу й на поширення **етнографічних стратегій**. Такі «польові» нотатки та спостереження дають змогу описати, приміром, як реалізується та чи інша інтервенція соціальної роботи, адже при застосуванні цієї стратегії фіксуються рутинні дії людей (фахівців, клієнтів, заявників тощо) у їхньому звичному середовищі, досліджуються характерні для респондентів або певної соціальної чи професійної групи поведінкові практики у звичних для них повсякденних умовах [16; 23].

Так, група дослідниць з Фінляндії та Великобританії, спостерігала за двома жіночими громадами у сільському Непалі з 2012 по 2013 рік, вивчала соціальні ієрархії, гендерні стосунки та питання влади у громадах. За підсумками цього дослідження було зроблено висновки, які стосуються не тільки конкретного контексту, а й досліджень із соціальної роботи в цілому та ролей дослідників, ефекту їхньої присутності, етичної відповідальності та саморефлексії [26]. Інше етнографічне дослідження вивчало поведінку кліє-

нтів соціальних закладів, у яких сформувалась залежність від соціальних послуг, відмінності у поведінці клієнтів та соціальних працівників, і дійшло висновків про шляхи розвитку автономії користувачів послуг [27]. Можна навести й приклад етнографічного дослідження досвіду соціальних працівників із захисту дітей у Великобританії, проведене у 2011-2012 роках. Вони спиралось на дані спостереження, які проводилися під час переміщення соціальних працівників по місцях (місто, вулиці та райони навколо будинків користувачів служб), де вони працювали, а також інтерв'ю з практиками, які відбувались безпосередньо у цих місцях. Вивчався емоційний, афективний досвід соціальних працівників щодо цих місць та мікрорайонів, де фахівці не завжди почували себе у безпеці, стосунків із людьми, від яких працівники відчували загрозу. Зрештою, було визначено, як цей негативний досвід впливає на потенціал працівників захищати дітей [21].

Слід зауважити, що наведені дослідницькі парадигми та стратегії, хоча й видається досить відмінними з огляду на філософську, світоглядну основу, не обов'язково виявляються взаємовиключними на практиці. Чимало дослідників зараз дотримуються мультиметодних (багатометодних, змішаних) підходів або так званих інтегрованих дослідницьких дизайнів, обираючи аспекти різних підходів, які найкраще відповідають

їхнім цілям, комбінують кількісні (статистичні) та якісні (нестатистичні) методи [13; 20], відкидаючи теоретичні дискусії про позитивізм та соціальний конструктивізм. Такий підхід породжує етичні дилеми, зумовлені відмінностями у ролях дослідників за різних парадигм, неоднаковим ступенем залучення учасників дослідження до нього.

Розглянемо як приклад застосування мультимедійного дослідницького підходу при впровадженні в Україні інтервенції «Майстерня можливостей», розробленої в межах проекту «Покращення ВІЛ-послуг для представників груп найвищого ризику в Україні». Ця інтервенція мала на меті піднесення якості життя, пов'язаної зі здоров'ям, у ВІЛ-позитивних жінок з дітьми до 6 років шляхом інтеграції медично та економічно спрямованих програм. Інтервенція також передбачала формування незалежності від послуг організації (це розумілось як сприяння самоефективності людини, вміння долати свої проблеми та складні життєві обставини, зменшення психологічної або фізичної залежності від організації; відсутність відчутної потреби у соціальному супроводі чи постійної підтримки соціальних працівників). Інтервенція впроваджувалась у чотирьох недержавних ВІЛ-сервісних організаціях у чотирьох регіонах України упродовж двох років. Тривалість участі жінки в інтервенції коливалась від 4 до 6 місяців.

Ще під час підготовки до впровадження ініціати-ви було проведено низку досліджень, які виявили, що економічна самостійність виступає важливим, подекуди навіть вирішальним чинником успішної боротьби з ВІЛ, і також підтвердили той факт, що бідність та брак роботи становлять неабиякі проблеми для великої кількості людей, які живуть з ВІЛ [1]. Також було здійснено зовнішню оцінку у Дніпропетровській, Полтавській, Черкаській та Чернігівській областях, яка включала: 1) оцінку потреб клієнтів стосовно розвитку програм економічної самостійності; 2) оцінку потенціалу ВІЛ-сервісних організацій щодо впровадження нових програм; 3) оцінку рівня мережевої співпраці з іншими громадськими організаціями та державними закладами, що надають послуги у соціальній сфері. Проведена оцінка підтвердила потребу в розвитку системних моделей інтеграції програм охорони здоров'я та економічної самостійності для ключових груп в Україні. За підсумками оцінки висловлено припущення, що для клієнтів ВІЛ-сервісних організацій, особливо жінок, доступ до послуг сприяння працевлаштуванню, формування професійних навичок, здобуття фінансової грамотності сприятиме розвитку їхньої економічної самостійності, що, в свою чергу, знизить їхню залежність від надавачів ВІЛ-послуг, дасть їм змогу самостійно задовольняти власні потреби, включаючи потреби в медичних послугах.

Упродовж впровадження проєкту відбувалась оцінка того, як реалізовувалось інтервенція. Ця зовнішня оцінка мала експериментальний контрольований кластерний нерандомізований дизайн. Через обмаль жінок, які відповідали досить жорстким критеріям інтервенції, неможливо було сформувати контрольні групи у тих же організаціях, що й експериментальні, і навіть у тих же містах; вони були сформовані в чотирьох інших містах у схожих ВІЛ-сервісних організаціях, де клієнтки одержували стандартний пакет послуг. Основний метод дослідження – опитування клієнток. Його проводили на початку участі в проєкті, а потім – через 3, 6, 9 та 12 місяців (щоправда, останні два зрізи можливо було провести тільки з тими учасницями, які долучилися на початку експерименту).

Також у рамках дослідження проведено: 4 фокус-групи із співробітниками ВІЛ-сервісних організацій, які впроваджували втручання; 6 фокус-груп із ВІЛ-позитивними жінками (три – в експериментальних групах і 3 – в контрольних); вибірковий аналіз відеозаписів індивідуальних консультацій; аналіз витягів з медичних карток учасників з даними про вірусне навантаження; аналіз електронного реєстру обліку участі у втручаннях тощо. Ці дані збирались дослідницьким інститутом, який не брав участі у впровадженні інтервенції. Результати дослідження підтвердили ефективність інтервенції, при цьому найкориснішими ви-

явилися дані фокус-груп, адже виявилось, що в Україні немає валідизованого інструментарію для вимірювання якості життя та самоефективності [7].

Водночас консультанти проекту, а також кейс-менеджери зібрали статистичну інформацію щодо працевлаштування учасниць або започаткування ними власної справи, які підтвердила позитивну динаміку, провели вільні інтерв'ю (нарративний аналіз) змін, які жінки відчували за півроку участі в інтервенції, спонукали клієнток виконати вправи із самооцінки власних досягнень. Зовнішні консультанти проекту брали вибірккову участь у різних групових сесіях із клієнтками, що дало змогу спостерігати за поведінкою учасниць та соціальних працівниць, провести інтерв'ю з працівницями щодо їхнього досвіду роботи з жінками. Ці результати засвідчили піднесення позитивних самооцінок у клієнток і зміну їхнього соціально-економічного статусу на краще, допомогли скорегувати методологію інтервенції.

У таблиці 2 представлено методи та стратегії дослідження, що супроводжували впровадження інтервенції «Майстерня можливостей».

Саморефлексія досвіду участі в плануванні, впровадженні та оцінюванні інтервенції дає підстави для твердження, що кожна із використаних оцінок мала свої переваги та обмеження.

Таблиця 2. Мультиметодне імплементаційне дослідження, що супроводжувало впровадження інтервенції «Майстерня можливостей»

Тип оцінки	Використовувані методи	Відносини дослідників та учасників інтервенції	Парадигма
<i>Зовнішня оцінка</i>	<ol style="list-style-type: none"> Опитування з використанням стандартизованої анкети (на початку, а потім через 3-6-9-12 місяців серед учасниць експериментальної та контрольної груп) Фокус-групи з учасницями інтервенції, а також з працівницями Аналіз документів (аудіозаписів, медичних даних тощо) 	Суб'єкт-об'єктні, дистанційовані	Позитивістська
<i>Внутрішня оцінка</i>	<ol style="list-style-type: none"> Наративний аналіз (історії клієнток, результати виконання вправ та завдань із самоаналізу змін) Етнографічне спостереження за груповою роботою Аналіз документів (свідчень учасниць про їх працевлаштування, особових справ клієнток тощо), проведений разом із клієнтками 	Суб'єкт-суб'єктні, близькі	Критична

Дві частини імплементаційного дослідження (зовнішня та внутрішня оцінки), що супроводжувало апробацію інтервенції, не було зведено разом, і офіційний звіт з оцінки результатів містив тільки дані, зібрані зовнішніми дослідниками [7]. Історії жінок, які становлять безумовну цінність, увійшли до збірника, де описано методологію роботи [2], статей [28] та внутрішніх звітів проєкту. Це сприймалось як «додаткова», дещо меншовартісна інформація, що по суті суперечило етичним принципам соціальної роботи. Хоча саме вона дала розуміння, що «рецепт» нового втручання спрацював в українському контексті. Це підтверджується також і тим, що методологія інтервенції – з певною модифікацією – стала з часом використовуватись для інших груп клієнтів.

Найбільшою перевагою позитивістської парадигми видавалось те, що вона мала переконати статистично доведеними даними ефективність інтервенції. Однак, цього фактично не сталось через брак належного інструментарію. Проте дані, зібрані за допомогою інших методів, були переконливими для фінансових донорів проєкту. Зовнішнім дослідникам також було складно зрозуміти розвивальний характер інтервенції та інструментів, які в ній застосовувались.

Перевагою критичної парадигми була змога побачити ситуацію очима самих жінок, зрозуміти динаміку їх самооцінок, проговорити з ними їхній позитивний

досвід, побачити, як працюють інструменти інтервенції. Ці свідчення видавались керівництву проєкту у багатьох випадках упередженими, хоча вони цілком відповідали сучасним підходам, орієнтованим на сильні сторони клієнтів, їхнє наснаження та активізацію, розвиток суб'єкт-суб'єктних відносин, і власне ідеям постпозитивістської, критичної парадигми.

Отже, у ХХІ столітті у соціальній роботі сформувався цілий спектр підходів до досліджень – для деяких важливі статистично значущі дані, а для інших – ні. Сучасні дослідження у соціальній роботі потребують критичного усвідомлення, ретельного обмірковування інформації та здатності розглядати ситуації з нових точок зору, зважати на різні контексти задля обстоювання ідей соціальної справедливості. Навіть тим, хто дотримується позитивістських стратегій дослідження, з появою пакетів програмного забезпечення для комп'ютерів стало важливіше розуміти логіку, що стоїть за математикою, та теоретичні перспективи, що стоять за певними даними, аніж вміти здійснювати певні розрахунки. Наразі у соціальній роботі часто впроваджують такі нові інтервенції, для яких не існує стандартизованих, валідизованих інструментів вимірювання, які проходять апробацію на малих групах, для яких неможливо підібрати контрольну групу, тощо. А відтак дедалі більшої ваги набирають непозитивістські стратегії дослідження, що цілком корелюється із сучасною людиноцентричною філософією фаху,

увагою до власних інтерпретацій ситуації учасниками дослідження та визнанні авторитету кожної людини.

Підготовка в Україні докторів філософії за спеціальністю 231 «Соціальна робота» має відійти від традиційних вітчизняних підходів досліджень із соціальної педагогіки (так історично склалось, що соціальна робота була співвіднесена як наукова спеціальність із соціальною педагогікою [4]) із їхньої доволі жорсткою орієнтацією на позитивістську парадигму. Натомість оцінка експериментальних інтервенцій і програм має враховувати різні парадигми та стратегії досліджень, не боятися «учасницьких» підходів [12], що поцінують автономію клієнтів і їхню суб'єктність у виробленні знань.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз наукової літератури засвідчує, що у сучасній соціальній роботі сформувались різні парадигми досліджень. Найчастіше ведуть мову про позитивістську та постпозитивістські (інтерпретативну та критичну) парадигми. Вони передбачають не тільки застосування різних методів (статистичних та нестатистичних), а й різну позицію дослідників по відношенню до інших учасників дослідження. Це видається принципово важливим для діяльнісного і розвивального характеру соціальної роботи, орієнтованої на суб'єкт-суб'єктні відносини та максимізацію автономії

клієнтів. Адже позитивістська парадигма виходить із експертності дослідників та їхньої дистанційованої позиції, а постпозитивістські парадигми передбачають близьку дистанцію між дослідниками та іншими учасниками дослідження, орієнтуються на експертність клієнтів та суб'єкт-суб'єктні відносин.

У пошуку відповідей на складні соціальні питання дослідження у соціальній роботі також можуть використовувати різні дослідницькі стратегії (дослідження в дії, нарративний аналіз, етнографічне дослідження тощо) або мультиметодний підхід. Слід згадати, що такі стратегії не завжди є суто дослідницькими, вони інтегрують експериментальну інтервенцію та її оцінку, а відтак слугувати свідченням іманентної інтеграції практики і теорії соціальної роботи.

Сьогодні дослідження соціальної роботи відображають безліч розбіжностей у підходах та концепціях, які співіснують у практиці соціальної роботи. Тому важливо, щоб ті, хто здобувають в Україні новий науковий ступінь – ступінь доктора філософії із соціальної роботи, розуміли різноманітні підходи до дослідження та знали про різні теорії, на яких вони ґрунтуються, обмеження різних парадигм і стратегій з тим, щоб їхні особисті підходи до дослідження були більш усвідомленими, виразними та максимально корелювались із етичними принципами соціальної роботи.

Список використаної літератури

1. Гальчинська О., Семигіна Т. *Втручання з розвитку економічної самостійності «Майстерня можливостей»*. Київ: Поліграф-плюс, 2017. 224 с.
2. Гальчинська О., Семигіна Т. *Інтеграція програм формування прихильності до АРТ та розвитку економічної самостійності*. Київ: Поліграф-плюс, 2017. 20 с.
3. Єрошенко К.М., Семигіна Т. В. Дослідження в дії у соціальній роботі: ролі дослідника. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2018. № (1) 15. С. 123-126.
4. Карагодіна О., Пожидаєва О. Запровадження програм підготовки докторів філософії з соціальної роботи: аналіз поточної ситуації. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2017. № 1. С. 85-91.
5. Карагодіна О., Семигіна Т. Розвивальний потенціал досліджень у соціальній роботі. *Розвивальний потенціал сучасної соціальної роботи: методологія та технології* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 березня 2020 року, Київ) / за ред. Ю.М. Швалба. Київ: КНУ імені Тараса Шевченка, 2020. С. 49-52.
6. Кун Т. *Структура наукових революцій*. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.
7. *Оцінка перспективного інтегрованого втручання серед людей, які живуть з ВІЛ / RESPOND*. Київ 2017. 73 с.
8. *Про затвердження Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах)*: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2016-p>.

9. Уніат Н.В. Наратив як метод дослідження особливостей постановки життєвих завдань. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 25. С. 112-121.
10. Чебан О. І. Філософія позитивізму та постпозитивізму в оцінювальному дослідженні. *Державне будівництво*. 2013. № 1. URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2013-1/doc/1/12.pdf>.
11. Alston M., Bowles W. *Research for Social Workers: An introduction to methods*. 3d ed. London: Routledge, 2013. 280 p.
12. Barbera R. A. Relationships and the research process: Participatory action research and social work. *Journal of Progressive Human Services*. 2008. Vol.19. P. 140-159.
13. Barck-Holst P., Nilsonne Å., Åkerstedt T., Hellgren C. Coping with stressful situations in social work before and after reduced working hours, a mixed-methods study. *European Journal of Social Work*. 2019. DOI: [10.1080/13691457.2019.1656171](https://doi.org/10.1080/13691457.2019.1656171)
14. Corby B. *Applying research in social work practice*. Maidenhead: Open University Press, 2006. 218 p.
15. Engel R. J., Schutt R. K. *The Practice of Research in Social Work*. 4th ed. Thousand Oaks: SAGE Publications, 2016. 496 p.
16. Enquix B. Negotiating the field: Rethinking ethnographic authority, experience and the frontiers of research. *Qualitative Research*. 2014. Vol. 14(1). P. 79-94.
17. *Feminist Narrative Research: Opportunities and Challenges* / Woodiwiss J., Smith K., Lockwood K. (eds.). London: Palgrave Macmillan, 2017. 218 p.

18. Fraser H. Doing narrative research: Analysing personal stories line by line. *Qualitative Social Work*. 2004. Vol.3. P. 179–201.
19. *Handbook of Qualitative Research* / Denzin N. K., Lincoln Y. S. (eds). 3d ed. Thousand Oaks: Sage Publications, 2005. 1210 p.
20. Helton J.J., Schreiber J.C., Wiley J., Schweitzer R. Finding a routine that works: A mixed methods study of foster parents. *Child & Family Social Work*. 2018. Vol. 23. P. 248– 255.
21. Jeyasingham D. Place and the uncanny in child protection social work: Exploring findings from an ethnographic. *Qualitative Social Work*. 2018. Vol. 17(1). P. 81–95.
22. Jirek S. L. Narrative reconstruction and post-traumatic growth among trauma survivors: The importance of narrative in social work research and practice. *Qualitative Social Work*. 2017. Vol. 16(2). P. 166–188.
23. Leigh, J., Disney, T., Warwick, L., Ferguson, H., Beddoe, L., & Cooner, T. S. (2020). Revealing the hidden performances of social work practice: The ethnographic process of gaining access, getting into place and impression management. *Qualitative Social Work*. <https://doi.org/10.1177/1473325020929067>
24. Maglajlic K. Using Action to Cross Boundaries: An Example of Cross-national Action Research in England and Bosnia and Herzegovina. *Critical Edge Issues in Social Work and Social Policy Comparative Research Perspectives* / Ed. by Ramon Sh., Zavrsek D. Ljubljana. 2009. P.181-199.
25. McKenzie-Mohr S., Lafrance M. N. Narrative resistance in social work research and practice: Counter-storying in

- the pursuit of social justice. *Qualitative Social Work*. 2017. Vol. 16(2). P. 189–205.
26. Mikkonen E., Laitinen M., Hill C. Hierarchies of knowledge: Analyzing inequalities within the social work ethnographic research process as ethical notions in knowledge production. *Qualitative Social Work*. 2017. Vol. 16(4). P. 515–532.
27. Parsell C., Stambe R., Baxter J. Rejecting Wraparound Support: An Ethnographic Study of Social Service Provision. *The British Journal of Social Work*. 2018. Vol. 48 (2). P. 302–320.
28. Semigina T., Tymoshenko N. «I feel alive!»: Developing an empowering intervention for HIV-positive women in Ukraine. *Social Dialogue*. 2016. Vol. 4. P. 28–31.
29. *The IASSW Statement on Social Work Research* / IASSW. 2014. URL: <https://www.iassw-aiets.org/the-iassw-statement-on-social-work-research-july-2014/>
30. *The Role of Social Work in Social Protection Systems: The Universal Right to Social Protection* / IFSW, 2016. URL: <https://www.ifsw.org/the-role-of-social-work-in-social-protection-systems-theuniversal-right-to-social-protection>

Тетяна Семигіна (2020)

КЛІЄНТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК СПІВДОСЛІДНИКИ

Вперше опубліковано:

Семигіна Т.В. Клієнти соціальної роботи як співдослідники. *Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень: матеріали міжнародної наукової конференції (10 липня 2020 р.)*. Т.2. Вінниця: МЦНД, 2020. С.33-35.

Специфічна особливість досліджень у соціальній роботі – їхній прикладний характер. Такі дослідження мають клієнтоцентрований характер і покликані допомогти розв'язати конкретні соціальні мікро- та макропроблеми. Залучення клієнтів соціальної роботи як співдослідників та співвиробників знань отримало назву «партиципативних підходів» (від англ. – participatory approaches) або «дослідження за участю», чи «дослідження у співпраці», «колаборативні дослідження» (від англ. – collaborative research).

Ця розвідка прагне окреслити визначити потенціал і проблеми, пов'язані із розвитком партиципативних підходів у дослідженнях із соціальної роботи. Вона побудована на системному аналізі англомовних джерел, знайдених у базі GoogleAcademia за пошуковим запитом «participatory research social work».

Обґрунтування залучення користувачів у дослідження як співдослідників бере початок в ідеях наснаження (розширення можливостей, імаурменту), прагнучи перенести владу в дослідницькому процесі з дослідників на користувачів [9]. Дослідницький процес повинен здійснюватися з дійсною участю користувачів, щоб виявити дилеми та суперечливі проблеми та конструктивно вирішити їх.

Перші вагомі праці про партиципативні дослідження з'явилися ще у 1970-ті роки. Вони проголошували своєю метою соціальні зміни та соціальну справедливість, надання голосу тим, хто зазвичай був позбавлений можливості говорити про свої проблеми [4].

Справжній розквіт партиципативних досліджень припадає на 1990-ті роки, коли у західній соціальній роботі почали домінувати деволоментська (розвивальна) теорія соціальної роботи, підходи, орієнтовані на сильні сторони клієнтів та розширення їхніх прав, а також ідеї щодо відродження громад. Такі досліджен-

ня в багатьох випадках є по суті комбінацію дослідження та практичного втручання із розвитку певної громади чи цільової групи [7; 8].

Партиципативні дослідження виходять із постпозитивістської наукової парадигми, згідно із якою дослідникам не обов'язково бути відстороненими спостерігачами, займати дистанційовану позицію. Більше того, деякі соціальні працівники критикують традиційні, валідизовані та емпірично обґрунтовані, підходи до досліджень, припускаючи, що вони не відповідають місії професії щодо надання допомоги вразливим та неблагополучним групам населення, активному захисту соціальної справедливості [7].

Деякі науковці наполягають, що залучення має відбуватись на всіх етапах дослідження, і можливо з усіма групами клієнтів, включно, приміром, з тими, хто має проблеми психічного здоров'я [1; 2]. Інші наголошують, що існують певні переваги та обмеження щодо залучення учасників на різних етапах дослідження, хоча виміряти ці характеристики досить складно [8].

У літературі [3; 5; 8] визначено переваги залучення, які стосуються трьох рівнів: особистісного, рівня громади та дослідників. Так, на особистісному рівні, участь клієнтів соціальної роботи у дослідженнях дає їм змогу ухвалювати певні обмірковані рішення

щодо себе, а також на рівні громади, впливати на практику соціальної роботи, виступати в ролі адвокатів соціальних змін, фасилітаторів, консультантів та експертів. Отримані результати дослідження із залученням користувачів, на думку науковців, мають кращу методологічну та етичну якість, більш впливові під час поширення інформації.

Водночас постають як питання щодо можливості клієнтів соціальної роботи вести рівноцінний діалог із дослідниками, так і питання чесності та прав людини, прозорості та розподілу влади між "внутрішніми" та "зовнішніми" учасниками дослідження [12].

Аналіз практичного закордонного досвіду залучення різних груп клієнтів соціальної роботи у різних територіальних та теоретико-методологічних контекстах [6; 10; 11] дає підстави сформулювати низку питань, які віддзеркалюють неоднозначний характер партиципативних підходів до досліджень у соціальній роботі:

- Чи справді відбувається співвиробництво знань або дослідники продовжують відігравати роль експертів?

- Як саме і на яких етапах залучено учасників дослідження (представників громади чи певної цільової групи) – до формулювання дослідницьких питань і визначення методології, до збирання інформації, до

обговорення отриманих результатів, до поширення цих результатів та рекомендацій?

- Чи відбувається залучення під час формальних консультацій або учасники дослідження мають реальну владу та контроль?

Отже, розвиток партиципативних підходів у дослідженнях із соціальної роботи пов'язаний із поширенням у сучасній практиці ідей розширення прав і можливостей людини та громад, справ праці між клієнтами соціальної роботи та соціальними працівниками. Оскільки дослідницька робота визнана важливим елементом у такій співпраці, то проведення досліджень у соціальній роботі виходить із потреби залучення клієнтів чи представників вразливих груп до співвиробництва нових знань. На особливу увагу заслуговує вивчення того, наскільки сучасні навчальні програми, які покликані озброїти соціальних працівників, дослідницькими навичками, зважають на специфіку партиципативних досліджень і формують ті компетентності, які підтримуватимуть конкретні види участі клієнтів у дослідженні.

Перелік використаної літератури

1. Atkinson, D. (2005). Research as Social Work: Participatory Research in Learning Disability. *The British Journal of Social Work*, 35: 4, 425–434.
2. Baur, V., Abma, T. A., & Widdershoven, G. A. M. (2010). Participation of older people in evaluation: Mission impossible?. *Evaluation and Program Planning*, 33(3), 238–245.
3. Bradbury, H., ed. (2015). *Sage handbook of action research* (3rd ed.). London: Sage Publications.
4. Budd Hall, B. L. (1975). Participatory research: An approach for change. *Convergence*, 8(2), 24–32.
5. Call-Cummings, M., Hauber-Özer, M., Ross, K. (2020). Struggling with/against the unintentional reproduction of power structures in participatory research. *Action Research*, 18(2), 171–193.
6. Caraballo, L., & Lyiscott, J. (2020). Collaborative inquiry: Youth, social action, and critical qualitative research. *Action Research*, 18(2), 194–211.
7. Finn, J. L. (1994). The Promise of Participatory Research. *Journal of Progressive Human Services*, 5:2, 25-42.
8. Granosik, M. et al., eds. (2019). *Participatory Social Work: Research, Practice, Education*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
9. Mockford, C. et al. (2012). The impact of patient and public involvement on UK NHS health care: A systematic review. *International Journal for Quality in Health Care*, 24(1), 28–38.

10. Norton, L., Sliep Y. (2019). #WE SPEAK: exploring the experience of refugee youth through participatory research and poetry. *Journal of Youth Studies*, 22:7, 873-890.
11. Pham, T. T. (2016). Engagement in knowledge production, authentication, and empowerment: A community-based participatory research project with Moroccan immigrants in Spain. *International Social Work*, 59:3, 368-380.
12. Sarti, A., Schalkers, I., & Dedding, C. (2017). Around the table with policymakers: Giving voice to children in contexts of poverty and deprivation. *Action Research*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1177/1476750317695412>

*Анна Собочан, Тереза Бертотті,
Кім Стром-Готфрід (2019)*

ЕТИЧНІ МІРКУВАННЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ¹

Вперше опубліковано:

Собочан А., Бертотті Т., Стром-Готфрід К. Етичні міркування у дослідженнях із соціальної роботи / Пер. з англ. Т. Семигіної. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. № 1. С. 86-101.

Вступ

Застосуванню етики до наукових досліджень приділяють багато уваги. Такі принципи, як автономія, благодіяння та справедливість операціоналізуються через інформовану згоду, чесність у проведенні дослідження, запобігання психологічній або фізичній шкоді, право на

¹ Вперше опублікована як: Sobočan A. M., Bertotti T., Strom-Gottfried K. (2018): Ethical considerations in social work research, *European Journal of Social Work*, DOI: 10.1080/13691457.2018.1544117

приватність особистої інформації, конфіденційність та зобов'язання збирати та представляти точні дані (наприклад, Banks, 1995; Gray, 2008; Panter & Sterba, 2011; Peled & Leichtentritt, 2002). Проте занадто часто питання щодо етичності досліджень зосереджені на уникненні шахрайства або захисті людей. Побіжний огляд літератури засвідчує, що найчастіше повторювані дебати з етики досліджень точаться навколо регуляторних механізмів досліджень і дослідницьких процесів, що стосуються людей та тварин, а також цінностей у дослідженнях. Хоча ці акценти є життєво важливими в світлі злодіянь, як-от тих, що засуджені Нюрнберзьким судом та в експериментах в Уїловбрук² і Таскігей³ (DuBois, 2008), вони можуть заступити собою інші гострі та неприємні

² Прим. переклад. : Медичний експеримент у США, що почався у 1950-х і тривав 15 років, під час якого у школі для дітей із затримкою психічного розвитку зумисне інфікували учнів гепатитом, що дало змогу виявити різновиди цього інфекційного захворювання та поліпшити діагностику. Зараз підхід, застосований доктором С. Кругманом, вважається неетичним (Джерело: <https://study.com/academy/lesson/willowbrook-hepatitis-experiments-bioethics-case-study.html>)

³ Прим. переклад. : Медичний експеримент у США, що тривав у 1932-1972 рр., в ході якого — під егідою центру громадського здоров'я — вивчалися стадії сифілісу. В експерименті брали участь бідні афроамериканці, у частині з яких був сифіліс, а у частині — ні. Дослідження відбувалось без інформованої згоди, учасники експерименту не отримали ані інформації про свою хворобу, ані лікування. Ідея дослідження полягала в тому, щоб відстежити розвиток хвороби аж до смерті досліджуваних. У 1973 р. експеримент був засуджений Конгресом США, у 1997 р. Президент Клінтон вибачився за це дослідження (Джерело: <https://www.cdc.gov/tuskegee/timeline.htm>).

етичні дилеми процесу дослідження (Vanderpool, 2002).

Звертаючись до етики досліджень, Guillemín і Gillam (2004) окреслюють три її підтипи: процедурну етику (отримання від відповідного комітету з питань етики згоди на проведення дослідження), практичну етику (повсякденні етичні проблеми, що виникають при проведенні дослідження), а також дослідницьку етику (як це сформульовано в професійних кодексах етики або поведінки). Canella and Lincoln (2007) відзначають більш точно, що етичне дослідження можна розглядати як «регулювання, що створює ілюзію етичної практики, і як філософську проблему справедливості та нав'язування влади в рамках концептуалізації та практики самого дослідження» (р. 315). Звертаючи увагу на аспекти етики, які з легкістю можна не помітити, Canella та Lincoln (2007) пропонують низку питань для рефлексії, зокрема такі:

Чому я як дослідник обрав конкретну проблему, до якої я звертаюсь? Що є актуальним або що вважається дослідженням? Які дані чи інформація забезпечують його легітимність? Які методи дослідження є прийнятними та хто має право це вирішувати? Як отримуються та розподіляються ресурси для дослідження? Яким або чийм інтересам насправді служить дослідження?

Якщо поглянути на питання етики широко, то можна сказати, що вони невід`ємні від процесу

дослідження – від рішення про те, що саме і як вивчати, до аналізу результатів і їхнього поширення. Етика ставить питання як стосовно доброчесності науковців, так і щодо добробуту досліджуваних груп.

Ця стаття пов'язана з Європейською конференцією з досліджень у соціальній роботі (ECSWR), під час якої відбувалися семінари, спрямовані на обмін думками дослідників соціальної роботи, подолання самотності дослідників під час вирішення дилем і розробку рекомендацій щодо прийняття надійних етичних рішень. З огляду на питання, які найчастіше поставали під час семінарів, ми обрали два окремих напрями етичних міркувань – стосовно незавдання шкоди та стосовно конфлікту інтересів, щоб вивчити ті дилеми, які можуть перебувати у тіні нормативного регулювання або бути неправильно визначені як суто методологічні проблеми. Окрім визначення дилем та наведення ілюстрацій до них, у цій статті також запропоновано теоретичні рамки та ресурси для надання допомоги дослідникам у сфері соціальної роботи для розв'язання етичних питань, що можуть виникнути впродовж усього наукового процесу.

Етика та дослідження у соціальній роботі

Для цілей цієї статті дослідження у соціальній роботі розуміються як такі, що проводяться професійно підготовленими чи уповноваженими

соціальними працівниками, або ж як проваджувані фахівцями інших спеціальностей, під час яких вивчають групи населення, проблеми та заклади, що зазвичай пов'язані з практикою соціальної роботи.

Етика стосується визначення того, що є правильним, а що – помилковим, і може бути описана певними принципами (благодіяння, справедливість, рівність тощо), законодавством, політикою чи професійними кодексами (DuBois, 2008). Вимога приділити увагу питанням етики постає в усіх дослідженнях: науковці повинні зважати на те, який вплив вони здійснюють на життя залучених до дослідження, на актуальність використовуваних методів, ролі, які відіграють дослідники, та все це обґрунтовувати (Jonsen, 1998). Увага до етики особливо важлива для досліджень у соціальній роботі через професійні вимоги, а також через групи людей і проблеми, які вивчають дослідники у соціальній роботі.

Етичні вимоги впливають з наявних стандартів дослідницької етики, а також з особливостей груп, проблем та умов, що вивчаються під час досліджень у соціальній роботі. Окрім цього професійні асоціації однозначно вимагають від соціальних працівників проводити дослідження, що ґрунтуються на професійних цінностях. Наприклад, Етичний кодекс Британської асоціації соціальних працівників (BASW) постулює: «Цілі та процес дослідження у соціальній

роботі, зокрема, вибір методології та використання отриманих результатів, мають відповідати цінностям соціальної роботи – повазі до людської гідності, значущості соціальної справедливості та її дотримання» (BASW, 2002, р. 14). Відтак дослідникам слід

прагнути, щоб дослідження, в якому вони беруть участь, сприяло розширенню можливостей користувачів послуг, покращанню їхнього добробуту та поліпшенню їхнього доступу до економічних і соціальних ресурсів, а також прагнути працювати разом з безправними індивідами, групами, громадами над розробкою, формулюванням та реалізацією дослідницьких пріоритетів поваги до основних прав людини й досягнення соціальної справедливості (BASW, 2002, р. 14).

Документ «Етика соціальної роботи, декларація принципів» Міжнародної федерації соціальних працівників (ухвалений спільно з Міжнародною асоціацією шкіл соціальної роботи 2004 р.) однозначно утверджує, що завдання соціальної роботи полягає в сприянні соціальній справедливості. Це означає, що практики соціальної роботи (зокрема й викладачі та дослідники) повинні боротися з дискримінацією, визнавати різноманітність, справедливо розподіляти ресурси, протидіяти несправедливій політиці й практиці, працювати спільно з користувачами послуг (Statement, 2012). Документ Міжнародної асоціації шкіл соціальної роботи щодо досліджень у соціальній роботі (The IASSW statement, 2014) стверджує, що метою дослі-

джен у соціальній роботі є розвиток знань задля підтримки місії та цілей соціальній роботі, і що такі дослідження мають прикладний та розвивальний характер, розроблюються з користувачами послуг під час інтерактивного, діалогічного процесу і беруть до уваги конкретний контекст практики.

Однак, навіть за наявності нормативного врегулювання, взаємозв'язок між етикою та дослідженням не є простим чи очевидним. Звісно, такі дослідницькі підходи, як дослідження за участю, дослідження в дії чи критичні соціальні дослідження наближаються до ідеалів соціальній роботі стосовно соціальній справедливості (Humphries 2008). Проте Rommelspacher стверджує, що цінність соціальній справедливості для соціальній роботи ніколи фактично не запобігала відтворенню соціальних реалій з класовою нерівністю, гендерною ієрархією та поділом на «нас» та «їх» (2003, р. 205). Аналіз засвідчує, що дії соціальних працівників (включаючи дослідників) подекуди суперечать етичній практиці (Humphries, 2008; Jordan, 2004). І навіть коли соціальні працівники прихильні до впровадження етики, недостатньо покладання лише на етичні кодекси (які самі не є статичними або вільними від впливу цінностей), оскільки жоден кодекс не може охоплювати всі можливі ситуації або визначати будь-які аспекти поведінки.

Етичні кодекси не лише відбивають цінності професії, вони також пов'язані з зовнішніми факторами, як-от комплаєнс (відповідність вимогам, правилам і законам) та управління ризиками, а відтак стандарти зосереджуються на запобіганні скаргам на неетичну поведінку, неправомірним діям та дотриманні відповідальності, й це також може впливати на дослідження (ALLEA – All European Academies, 2017; Reamer, 2005). Наприклад, у Етичному кодексі Національної асоціації соціальних працівників Сполучених Штатів (NASW) містяться 17 досить наказових стандартів щодо досліджень, як-от:

Соціальні працівники ніколи не мають розробляти або проводити оцінювання чи досліджень, що не передбачають процедури інформованої згоди, наприклад, певних форм "природних" спостережень чи архівних досліджень, якщо ретельна і відповідальна перевірка такого дослідження не визнала його доцільним з огляду на перспективну наукову, освітню або прикладну цінність, або неможливо використати рівноцінно ефективні альтернативні процедури без відмови від інформованої згоди (2018, р. 5.02h).

Окрім цінностей та стандартів, що впливають на дослідження у соціальній роботі, слід відзначити, що у дослідників будь-якого напрямку, які вирішують вивчати певні групи населення, заклади та проблеми, виникають особливі міркування. Проблеми та люди, яких асоціюють з послугами соціальної роботи, часто

пов'язані із соціальними та політичними негараздами, системним дисбалансом влади та стигматизованими статусами (Shaw & Holland, 2014). Тому логічно, що дослідження соціальних закладів чи користувачів послуг має етичну заангажованість. Незалежно від того, це оцінювання програми чи епідеміологічне дослідження, його визначає певна цінність, яку воно й вивчає, його формують «особисті, професійні та суспільні погляди та норми» і воно має різноманітні наслідки для суспільства (Leviton, 2011, р. 242), а дослідники під час наукової роботи повинні бути сприйнятливими до етичних імперативів.

Етичні міркування в процесі дослідження

Зрозуміло, що етичні міркування виникають на кожному етапі дослідницького процесу. Початкові етичні проблеми пов'язані з підтримкою, фінансуванням та напрямками досліджень, коли можуть поставати питання про конфлікти інтересів та зв'язок між спонсорами та головним дослідником (McLaughlin, 2011, р. 59). З цим пов'язаний і вибір фокусу дослідження. Що буде лакмусовим папірцем при виборі того, що потрібно вивчати? «З огляду на місію соціальної роботи та етичні норми, наскільки результати дослідницького проекту можуть надати важливу інформацію, яка сприятиме посиленню етичної складової соціальної роботи щодо допомоги

людям, які цього потребують?» (Reamer, 2001, р. 432). Відповіді на такі питання важливі для розробки дизайну дослідження і формування його вибірки. «Соціальні працівники повинні забезпечити репрезентативну вибірку ... що відображає різноманітні групи та клієнтів ... і відповідає вимогам етики соціальної роботи щодо дотримання різноманітності та соціальної справедливості» (Reamer, 2001, р. 434). Крім того, вибір методів може бути здійснений етично, якщо при цьому розглядаються методи дослідження, які «на-снажують потенційних користувачів послуг (...), сприяють емансипаторним дослідженням та роботі з безправними групами, індивідами та громадами» (Butler, 2002, р. 245).

Конфлікти інтересів можуть бути наслідком репутаційних, фінансових, емоційних або професійних інтересів дослідника. Вони можуть також виникати з «ситуацій, у яких ми зважаємо на цінності, що водночас і привертають до одного і того ж питання, і відштовхують від нього» (Hugman, 2010, р. 153). Деякі теми, групи та заклади менше поширені, є менш бажаними або добре фінансуються чи є такими, до яких важко доступитися для вивчення. Дослідження щодо сексуального насильства може бути привабливою темою для науковця, але належати до тієї сфери, де підтримка, схвалення та можливості обмежені (Grady & Strom-Gottfried, 2011). Зацікавлені у кар'єрному зростанні науковці можуть бути змушені

обирати між сферою, де існує значна потреба у поясненнях, і сферою, де наявні більші ресурси.

Дослідникам, чиї інтереси впливають з життєвого досвіду (як опікуна або користувача послуг, членства в територіальній громаді чи спільноті за інтересами), можливо, доведеться поратись з імовірними або фактичними конфліктами інтересів, що виникають внаслідок їхньої ідентифікації з досліджуваною проблемою (Konrad, 2005). Аналогічним чином дослідники, які є соціальними працівниками, можуть відчувати напругу через конфлікт між ролями вченого та практика. Цей конфлікт може загостритись, коли виявлено шкоду або коли досліджувані очікують надання послуг після їхньої участі у розвідці (Orme, 2004; Shaw & Gould, 2001). З цією напругою пов'язані й конфлікти навколо конфіденційності та обмежень щодо обміну інформацією, зібраною під час дослідження. Якщо роль соціальної роботи полягає у втручанні та переадресації з огляду на отриману проблемну інформацію (наприклад, стосовно стану здоров'я або злочинної діяльності), роль дослідника не передбачає цих дій (і вони навіть можуть їй зашкодити).

На етапах розробки дизайну, формування вибірки та збору даних інформована згода слугує найкращим інструментом уточнення ролей і очікувань, що можуть виникнути під час дослідження. З усіх етичних

міркувань дослідження інформована згода може бути найбільш відомою, оскільки законодавство зазвичай вимагає отримувати таку згоду як гарантію захисту суб'єктів дослідження від порушень конфіденційності чи іншої шкоди. Хоча специфічні стандарти можуть відрізнятися залежно від країни, досліджуваної групи, джерела фінансування чи типу дослідження, загальним сподіванням є те, що «учасники досліджень мають бути поінформовані про цілі, методи та ризики, пов'язані з дослідженням, і вони мають добровільно погодитися на участь» (Reamer, 2001, р. 434). Отримання інформованої згоди підпадає під дію культурних, мовних та соціальних чинників, і тому може бути етично та методологічно складною (Faden & Beauchamp, 1986; Israel & Hay, 2006). Керовані етичними принципами дослідники повинні відстоювати принципи справедливості, поваги та дотримання честот, для чого їм слід з'ясувати здатність учасників посправжньому зрозуміти, що означає інформована згода, пояснити, що вони мають право відмовитися або відкликати свою згоду без жодних негативних наслідків.

Чимало етичних міркувань також виникає на завершальних етапах дослідження, коли поширюються та публікуються результати. Чи потрібно надавати досліджуваним доступ до даних або поширювати дані серед них? Які наслідки можуть мати нульові чи негативні результати для вірогідності публікації та

репутації дослідника чи професії? Чи має право дослідник затримувати інформацію, яку він вважає невідповідною або шкідливою? Як структурні чинники впливають на упередження щодо публікації того чи іншого дослідження? (Dalton, Bolen, & Mascha, 2016; Franco, Malhotra, & Simonovits, 2014). Поширення та публікація підвищують ризик передачі «... несприятливих стереотипів ... або іншої згубної чи шкідливої репрезентації користувачів послуг», на що звертає особливу Етичний кодекс досліджень, в яких беруть участь люди, Британської асоціації соціальних працівників (Butler, 2002, p. 247).

Ілюстративні приклади

Етичні дилеми часто виникають унаслідок особливого фокусу досліджень у соціальній роботі, професійних етичних очікувань у сфері соціальної роботи та вимог до різних етапів дослідницького процесу. Кожному прикладу передують огляд дотичних концепцій етики.

Не завдавати шкоди

«Не завдавати шкоди» – один із наріжних принципів етики. У контексті дослідження він змушує вчених уникати випадкового або навмисного завдання шкоди та мінімізувати ризик шкоди чи дискомфорту для досліджуваних (Beauchamp & Childress, 2001). Ця концепція особливо виразно виявляється в біоетиці та медичних дослідженнях, де фармакологічні експерименти та лікувальні процедури можуть бути інвазивними і небезпечними для життя, тому поняття шкоди може звужуватись до фізичного ушкодження, завдання болю або спричинення інвалідності. У дослідженнях із соціальної роботи поняття «шкода» є менш очевидним і може розглядатися як психологічна, соціальна та економічна шкода (ESRC, 2005). Відтак спектр можливих негативних наслідків може бути досить широким і включати такі аспекти, як вторгнення в приватне життя, соціальну відчуженість, емоційну шкоду, психологічний дискомфорт або порушення прав (Israel & Hay, 2006; McLaughlin, 2011). Кодекс Британської асоціації соціальних працівників вимагає, щоб суб'єкти дослідження були захищені від «фізичної та психічної шкоди, дискомфорту, небезпеки та необґрунтованого вторгнення в їхнє повсякденне життя та безпідставного порушення їхньої приватності» (Butler, 2002, p. 245).

Проте практично всі соціальні дослідження є до певної міри нав'язливими та експлуаторськими (Davidson & Layder, 1994). Це особливо актуально для досліджень, що прямо чи опосередковано стосуються особливо уразливих користувачів послуг, які мають менше влади, ніж дослідники або ті, під чиєю егідою проводиться дослідження. Для таких учасників шкода може виникати за простої участі в дослідженні, якщо дослідники недостатньо уважні до конфіденційності, впливу травматичного змісту або спогадів, можливостей помсти сім'ї чи спільноті тощо (Ellsberg & Heise, 2002; Mendis, 2009). Інші ризики заподіяння шкоди можуть виникати при публікації та поширенні результатів досліджень. Наскільки учасники дослідження були захищені й підтримувані в тому, щоб розкриватись не більше, ніж потрібно? Як вирішуються питання потенційної ідентифікації учасників при написанні звіту чи рукопису? Як дослідники уникають негативних відгуків після оприлюднення дослідження? Наскільки до уваги беруться очікування досліджуваних щодо впливу дослідження? Передбачається, що керовані етикою дослідники зважатимуть на наслідки своєї діяльності та знаходитимуть правильний баланс між ризиками заподіяння шкоди та користю від дослідження для тих людей, які беруть у ньому участь, а також для суспільства.

Приклад

Перший приклад стосується оцінювального дослідження служби захисту дітей та сім'ї в Італії, яке проводилось громадською організацією для оцінки думки різних зацікавлених сторін щодо якості послуг. Дослідники запропонували оцінювальний дизайн, що відповідає багатостороннім та плюралістичним підходам до участі (Hall, 2004; Stame, 2016): опитування, кількісні методи та отримання порад від користувачів послуг. Дослідницька пропозиція була сформована з огляду на принципи справедливості та недискримінації, Проте її розробники зіткнулися з опором спонсорів дослідження, керівників служб і практиків. Проблеми були відкрито обговорені й прийнято рішення, що думки користувачів збиратимуться за допомогою методу фокус-груп.

Певну складність становило питання добору учасників. Учасники мають бути нинішніми чи колишніми користувачами послуг? Це мають бути ті, хто добровільно звертався за послугами, або ті, хто був змушений це робити? Які ризики та бар'єри для вільного висловлення думок можуть виникнути, якщо учасники все ще будуть відчутно залежними від соціальних працівників та занепокоєними стосунками з ними? Водночас потрібно було залучати тих людей, які могли б надавати значущі та релевантні відгуки, свідчити про якість допомоги без надмірної

стурбованості або ворожнечі. Нарешті, певну двозначність спричиняв той факт, що потрібно запросити батьків, які приписом суду повинні доглядати за дітьми, але під час дослідження залишатимуть дітей вдома. Отже, у рішенні щодо учасників дослідження довелось балансувати між методологічними аспектами (збір даних від репрезентативної групи користувачів послуг) і етичними аспектами (справедливість, рівність, ризик шкоди).

Більше того, рішення щодо відбору учасників дослідження також розглядалось з урахуванням методології та проблем конфіденційності та вразливості. Зрештою, важливою була й доступність. Батьків запевнили щодо конфіденційності: дослідники не матимуть жодної інформації про сімейну історію, а соціальний працівник не матиме ніякої інформації про зміст інтерв'ю. Наголошувалось, що дослідження зосереджене на якості обслуговування, а не на їхніх сімейних історіях.

Під час вибору учасників фокус-групи також зважали на повагу до особистого життя та конфіденційності з урахуванням контексту невеликого міста. У своєму прагненні не завдати шкоди дослідники усвідомлювали, що батьки можуть бути принижені чи стигматизовані іншими, хто довідається про їхню участь у програмі захисту прав дітей. З огляду на це, дослідник під час першого контакту з учас-

никами пояснював їм протокол дослідження, що надавав батькам змогу відмовитись від участі в групі або залишити її, навіть під час зустрічі, без жодних додаткових пояснень, якщо вони відчують, що стосунки з іншими суб'єктами дослідження є проблематичними. Повага до учасників також виявлялась у рішенні проводити зустрічі в такий час, щоб участь у фокус-групі не перешкоджала повсякденному життю, не відривала від роботи та догляду за дітьми.

Ці дилеми були ідентифіковані до початку дослідження, але в процесі дослідження, зокрема під час фокус-груп та збору даних, виникли інші дилеми. Упродовж обговорення негативних аспектів послуг та коментування слабких сторін більш широкої системи захисту учасники розпочали жвавий обмін думками, презентували власний досвід, запитували та подавали один одному пропозиції, перетворивши інтерв'ю на щось на кшталт групи самодопомоги. Дослідники були спантеличені. З одного боку, вони були щасливі бачити, як батьки допомагають один одному, дають поради щодо подолання бюрократичних перешкод, висловлюють думки щодо захисту своїх дітей або описують проблеми, що виникають у поведінці їхніх партнерів. З іншого боку, імпровізована дискусія перешкоджала дослідникам розглядати питання, що вважались важливими для оцінки послуги, цікавили громадську організацію та спонсорів дослідження. Їхні перші спроби ставити дослідницькі питання були

притлумлені жвавими дискусіями учасників. Час вичерпувався. Що вони мали робити – зупинити обмін думками, поставити решту дослідницьких питань або дозволити вільну дискусію, а потім здійснити ретроспективний аналіз зібраних матеріалів з ризиком втрати важливої інформації? Дослідники зіткнулися з виразною ситуацією конфлікту переваг: з одного боку, вони мали зацікавленість у проведенні важливої частини оцінювального дослідження (і зборі даних у групі, з якою рідко проводяться консультації), але з іншого – це суперечило повазі до суб'єктів дослідження, які змінили порядок денний зустрічі на такий, що здавався однозначно кориснішим для них. Більше того, перериваючи групу як дослідники соціальної роботи, вони також могли зрадити деяким принципам професії, як-от повага, наснаження та самовизначення. Зроблений вибір полягав у тому, щоб прокоментувати, що відбувається, і запитати учасників, хотіли б вони продовжити дискусію чи завершити розгляд кількох питань, припинивши обговорення якості послуг. Хоч і без ентузіазму, але учасники обрали другий варіант.

Цей випадок спонукає до декількох міркувань щодо етики. Наскільки вибір методології фокус-груп як методу дослідження заохочував чи посилював активність батьків? Чи було забезпечено свободу висловлюватись і чи пом'якшено ізоляцію та безправ'я? Чи не виявилась мета незрозумілою, отже учасники

розглядали зустріч як групу підтримки, а не як дослідницьку групу? Призвела спільна енергія та адвокація до вигідних чи до шкідливих наслідків для самих учасників та для громадської організації?

Рішення дослідників переорієнтувати групу на дослідницькі питання та дотримання батьками правил спричинило додаткові етичні роздуми. Скорочення дискусії завдало шкоди чи запобігло отриманню якоїсь користі? Чи було це зловживанням владою? Чи свідчить цей приклад про напруженість між ролями вченого та практика, коли друга спонукає до розвитку соціальних мереж, а перша – до завершення дослідження без ризику для його результатів?

Роль дослідника

Попередній випадок відсилає нас до іншої дилеми досліджень у соціальній роботі, а саме до потенціального конфлікту ролей. Практика дослідження включає в себе відносини, отримання та заперечення певних знань, а також, як правило, побудову привілеїв (Lincoln & Cannella, 2009). На сучасні дослідження дедалі більше впливає наявність фінансування та його умови, які можуть визначити, що саме досліджується і як, хто буде проводити дослідження та як будуть використовуватися й поширюватися дані. Оскільки дослідницьке середовище стає більш ринковим і договірним, то постає питання

щодо того, чиїм потребам насправді слугує дослідження і перед ким саме дослідник несе моральну відповідальність – перед собою, учасниками дослідження, суспільством чи кимось іще? (Aldred, 2008; Ferdinand, Pearson, Rowe, & Worthington, 2007; Fook, 2003). І окрім явного конфлікту ролей ще є питання, наскільки будь-яке дослідження може або повинно бути позбавленим впливу політики. Як стверджують Collins та Wray-Bliss (2005), дослідники є особистостями із сформованою громадянською та політичною позиціями. Вони мають власні погляди на мораль і свої цінності, котрі скеровують їхню поведінку в будь-якій конкретній ситуації. Зобов'язання щодо проведення дослідження зовсім не означають відстороненості від страждань людей. Під час дослідження несправедливі процеси ідентифікуються та «робляться відомими», а це гарантує, що голоси пригноблених не будуть вгамовані та непочуті; це «цілком узгоджується з найкращими традиціями строгих і систематичних дослідницьких підходів» (Humphries, 2008, p. 31).

Таким чином, етичний виклик для дослідників соціальної роботи може бути результатом накладання двох ролей – дослідників та агентів змін. Це часткове перетинання ролей однозначно знайшло відображення у глобальному визначенні соціальної роботи як академічної дисципліни, що «сприяє соціальним змінам (...), розширенню можливостей та

звільненню людей», «залучає людей та структури до вирішення життєвих проблем і підвищення добробуту» (Global definition, 2014). Якою буде відповідальність дослідника як «свідка» та «експерта» після завершення дослідження? Чи краще буде, щоб дослідник соціальної роботи, здобувши дані від учасників дослідження і краще розуміючи проблему, розпочинав боротьбу за зміни? Проте яке право має дослідник виступати від імені інших? Наскільки далеко можуть зайти дослідники, вимагаючи голосу для учасників дослідження, і як вони вирішують питання стосовно небезпеки привласнення думок? Якщо дослідник претендує на те, щоб доносити думку уразливих груп, то це робить такі групи більше чи менше виключеними? Це їх наснаження чи вияв патерналістичного ставлення? Як скерований етичними принципами дослідник має ставитись до проявів власної емпатії або відрази щодо учасників свого дослідження? Питання, чи повинен дослідник виходити за межі аналізу та поширення результатів досліджень, є особливо гострим у тих випадках, коли дослідження не розроблялись спеціально для отримання знань задля дій (як-от дослідження в дії, дослідження, що проводять користувачі, критичні соціальні дослідження) (Sobočan, 2010).

McLaughlin (2007) стверджує, що соціальній роботі, аби вижити, потрібно долучатись до сучасних дебатів і прагнути формувати зовнішні події, а не пе-

ребувати під їхнім впливом. Навіть якщо очікується, що дослідження буде неполітичним, цього важко досягнути на практиці. Чи етичним буде для дослідників, які мають певну владу, відмовитись від обов'язку протидіяти несправедливості, яку вони побачили під час дослідження? І навіть якщо дослідники бачать потенційний вплив свого дослідження на соціальну зміну, їм потрібно зважити, чи матиме ця дія позитивні або негативні наслідки для групи, чію ситуацію вони хочуть покращити. Складно передбачити, розрахувати, чи вплине дослідження на соціальну зміну або матиме негативний вплив. Дослідники не можуть контролювати змінні, що полегшують соціальні трансформації або їм запобігають. Однак, етична практика потребує розгляду, наскільки непередбачувані побічні ефекти дослідження або намір використати його результати задля певних соціальних змін сприятимуть або перешкоджатимуть поставленій меті (Mertens & Ginsberg, 2008).

Приклад

Другий ілюстративний випадок виник під час дослідження, присвяченого повсякденному життю одностатевих сімей. Виявлення того, що життя цих сімей може суттєво покращитись через законодавчі зміни, що стосуються партнерства, зумовлює питання стосовно обов'язку дослідника сприяти цьому

поліпшенню. Дослідницькі інтерв'ю з учасниками виявили їхню готовність шукати рішення питань дискримінації, пов'язаної з їхнім сімейним життям (отриманням соціальних послуг, наданням права опіки, усиновлення, патронатного батьківства та багатьох інших). Виникли конфлікти інтересів стосовно ролі дослідника: чи слід просто поінформувати про результати або ініціювати соціальні зміни на основі дослідження?

Подвійність ролей посилювалась через характер самого дослідження та стосунки, налагоджені впродовж його проведення. Батьки, які були респондентами, запросили дослідницю взяти участь у їхній соціальній, спортивній та іншій діяльності, спрямованій на створення безпечного середовища для їхніх дітей. Дослідниця відповіла на ці запрошення, зокрема, задля того, щоб краще зрозуміти, проаналізувати та описати життєвий досвід, наративи і проблеми. Вона іноді зустрічалась з деякими респондентами після завершення дослідження, і група батьків, яких вона вивчала, сприймала її як свою спільницю.

Методи дослідження та тема вимагали взаємовідносин поваги й довіри, і дослідниця із самого початку виявила себе як така, що підтримує рівні можливості й недискримінацію батьків-гомосексуалістів та їхніх дітей. Таким чином, коли по-

чалися публічні дебати про права одностатевих батьків та були запропоновані законодавчі зміни, батьки очікували від дослідниці участі в цих подіях і відстоювання їхніх інтересів. Ці очікування підживлювались розвинутими в ході дослідження стосунками і були підсилені тим фактом, що батьки визнали у дослідниці додаткове «зобов'язання» захищати їхні права, оскільки вона є соціальною працівницею і гомосексуальною людиною. Наскільки було б правильно відповісти на ці очікування? Її палка прихильність позначилась на «об'єктивності» завершеного дослідження чи вона просто дотримувалася мандату соціальної роботи? Чи мала вона право говорити від імені всіх своїх досліджуваних, навіть якщо їй запропонували це зробити лише деякі респонденти? Чи було етично зосередити увагу саме на тих результатах дослідження, які служили інтересам захисту прав, та оминути деякі, що потенційно можуть спричинити негативний вплив? Звичайно, дослідницю могли сприйняти як (упереджену) захисницю прав, тому важливо, щоб у разі потреби вона змогла демонструвати ретельність дотримання методології. Мандат соціальної роботи та цінності соціальної справедливості вимагають від неї таких дій, що виходять за межі простої звітності про результати, при цьому вигоди для респондентів мають і надалі залишатися найголовнішими. Отже, вона може стати представницею інтересів цієї групи, але так, щоб її позиція

чутливо відображала проблеми всіх респондентів, та з обережністю щодо висловлюваної інформації. Уроки цього досвіду засвідчують, що імовірно слід включити можливість адвокації, побудованої на результатах дослідження, у процес отримання інформованої згоди на участь у дослідженні.

Обговорення та рекомендації

Наведені вище приклади розглядають декілька аспектів етики та досліджень. Це нові варіації давніх ситуацій та проблем: уникнення шкоди, компроміс у балансуванні між суперечливими інтересами під час дослідження, протиріччя між ролями і досвідом науковця, з одного боку, та тематикою чи групою населення, які є фокусом дослідження, з іншого. Дослідники часто розглядають етичні проблеми, що постають під час дослідження, як такі, що є суто методологічними. Але рішення щодо методології – це також етичні рішення, що мають розглядатися продумано і спрямовано, з використанням специфічних інструментів, навичок та підходів (Panter & Sterba, 2011). Будь-яке методологічне рішення має потенціал для позитивного або негативного впливу на людську гідність учасників дослідження (DuBois, 2008). Якщо дотримуватись етичних підходів, то слід розуміти, що будь-яке дослідження вимагає від дослідників окрім знань традиційних етичних принципів та процедур ще

й особистої чесноти та їхньої чутливості до концепцій антидискримінаційної практики (DuBois, 2008). У цій частині статті ми описуємо стратегії покращення етичної спроможності дослідників та дослідницьких команд, зокрема, освітню підготовку, систематичну увагу до етики та опанування інструментів прийняття рішень.

Загалом, освітні програми ознайомлюють дослідників з етичними принципами (які дії є правильними, а які – ні) та вимогами щодо дотримання етичності дослідницьких процедур, як-от подання проекту до Комісії з етики (IRB) або інших органів, що займаються захистом людей як суб'єктів дослідження. Проте питання щодо цінностей, «внутрішнього відчуття справедливості, правильності та помилковості, зобов'язань та вимог» (Reamer, 1993, р. 80) можуть бути проігноровані під час дослідження, а відтак потребують більш цілеспрямованої уваги. Студенти повинні бути готові дослідити свої особливості та мотиви, щоб визначити, чи є вибір, який вони роблять, справді етичним, а не керованим егоїстичними або експлуатаційними намірами. Адже тиск стосовного наукової продуктивності у сучасній вищій освіті може сприяти прийняттю рішень, що є вигідними для дослідників і надають їм конкурентні переваги. Тому системи освіти та наставництва повинні виховувати дослідників з усвідомленням, ба-

жанням і вмінням діяти чесно та кидати виклик дискримінаційним методам дослідження.

Під час аналізу 57 опублікованих досліджень із застосуванням якісних та змішаних методів, Peled і Leichtentritt (2002) виявили, що лише у кількох з них згадується справедливість або інші позитивні наслідки для учасників дослідження. Ігнорування цих питань виглядає дивовижним з огляду на те, що у дослідженнях із соціальної роботи часто наголошують на цінностях і на тому, що більше уваги слід приділяти етичним аспектам, що ці аспекти мають бути не менш важливими, ніж знання та навички, потрібні для збору даних, їх правильного аналізу й формулювання відповідних висновків та рекомендацій.

Урахування етичних питань під час розробки досліджень узгоджується з чутливістю до антидискримінаційних концепцій, які кидають виклик науковцям тим, що вимагають зважати на динаміку влади у процесі дослідження та те, як цей процес сам по собі може сприяти подальшій експлуатації та маргіналізації досліджуваних (Parada & Wehbi, 2017). Задля навчання студентів бути рефлексивними дослідниками, Silver змушує їх думати про концепції суб'єктивності, репрезентації та позиції, для цього вона ставить деякі базові питання. Для оцінювання суб'єктивності – «Як я історично, культурно, політично та інституційно позиціонуюся по

відношенню до тих, кого я вивчаю?»; для розуміння репрезентації – «Кого я маю право представляти?» та «Наскільки моя діяльність з представлення когось є актом панування?»; для визначення позиції – «Яке право я маю, щоб увійти до громади, до якої я не належу?» та «Якими будуть наслідки використання моєї дослідницької позиції для представлення «інших»? (Silver, 2017, р. 120). Ці питання підводять до важливих міркувань стосовно привілеїв, поваги, прав та влади в процесі дослідження. Вони також являють собою відхід від важливих, але більш технічних питань, як мінімізувати ризики та забезпечити інформовану згоду. Для ефективного вирішення питань дослідницької етики потрібно посилити як ціннісні, так і технічні аспекти, розглядати формування відповідних компетентностей як невід’ємну частину освітнього та наукового процесу.

Програми соціальної роботи та старші дослідники відіграють важливу роль у навчанні та плеканні вчених-початківців. Тому у своїй роботі вони повинні інтегрувати мову етики та міркування щодо протидії пригнобленню при вивченні та моделюванні наукового процесу. Їхня роль як голкіперів у захисті науки передбачає приділення уваги питанням цінності та доброчесності у відборі та навчанні майбутніх дослідників. Викладачі повинні також готувати дослідників-початківців з навичками саморефлексії та консультовати їх з питань привілеїв, влади, шкоди та

очікувань. Важливим елементом цих процесів є комфорт та сміливість вести складні розмовами з колегами, деякі з яких можуть мати різні повноваження та владу. Такі поняття, як сміливе наслідування та вдячне запитування можуть стати у пригоді членам дослідницької команди у разі, коли варто ініціювати складну дискусію (Chaleff, 2009). Занурені в ці процеси вчені набудуть здатності до глибшої саморефлексії, а також спроможні бути гарними слухачами для інших дослідників.

Ще одна можливість розвивати увагу до етики в дослідженні пов'язана з організаціями, що надають фінансування, професійними організаціями та науковими асоціаціями. Ці групи можуть відігравати важливу роль у реалізації освітніх програм, проведенні бесід та обміні ресурсами в електронному вигляді, на конференціях та на зустрічах з планування. Ці кроки могли б зробити неявну етику видимою, оскільки наразі приділяють увагу захисту людей. Завдяки їм можна забезпечити важливу підтримку та консультації дослідникам, коли вони стикаються з невеликою, але сутнісною етичною дилемою і відчують себе самотніми та збентеженими. Місцеві філії таких організацій також можуть забезпечувати зв'язки з групами споживачів, щоб переконатись, що внесок учасників дослідження та інших традиційно маргінальних груп повністю представлений у рішеннях дослідників.

На додаток до доброчесності, освіти, соціальної активності та консультацій, дослідник повинен мати навички, які допомагають приймати рішення в ситуації етичних дилем. Існує безліч теоретичних підходів, використовуваних для аналізу етичних проблем. Проте часто вони призначені для певного фаху і є надто детальними, що робить їх складними для запам'ятовування та обтяжливими у застосуванні (DuBois, 2008). Далі ми підсумовуємо елементи двох концепцій, які скеровують дослідників під час виявлення та вирішення дилеми (Childress et al., 2002; DuBois, 2008).

DuBois (2008) пропонує чотириточкову модель, відому за абrevіатурою SFNO (де S – stakeholders, зацікавлені сторони; F – facts, факти; N – norms, норми; O – options, варіанти). Ці ключові слова служать своєрідними підказками для кроків у процесі прийняття етичних рішень. Модель може бути використана як форма саморегуляції окремого дослідника, але надійнішим буде її використання групою. Такі групи можуть складатися з членів дослідницької команди, постійного комітету в університеті чи науково-дослідницькому середовищі, або тимчасової спеціальної групи, створеної дослідником з огляду на характер етичної дилеми. Ці групи можуть бути міждисциплінарними та включати користувачів послуг і фахівців з питань етики, не пов'язаних з дослідженням, які знаходяться під рукою. Кожна

літера в аббревіатурі SFNO спонукає дослідників розглянути можливі етичні перешкоди (табл. 1).

Табл 1. Модель SFNO

<p>Зацікавлені сторони (Stakeholders)</p>	<ul style="list-style-type: none"> * Хто має зацікавленість у прийнятті рішення? * На кого суттєво вплине прийняте рішення?
<p>Факти (Facts)</p>	<ul style="list-style-type: none"> * Які саме питання можуть спричинити розбіжності? * Які факти мають відношення до рішення?
<p>Норми, правила (Norms)</p>	<ul style="list-style-type: none"> * Які етичні принципи, норми чи цінності на кону? * Які з них є релевантними, а які можуть призвести до конфліктів чи зумовлювати незгоду?
<p>Варіанти (Options)</p>	<ul style="list-style-type: none"> * Які дії чи політика заслуговують серйозного розгляду? * Якщо етичний ідеал неможливий, які компромісні рішення є найбільш привабливими?

У наведених вище ілюстративних випадках ця модель не застосовувалась, проте вона описує приклади того, як варто діяти дослідникам. У справі про благополуччя дитини дослідники усвідомлювали плюси й

мінуси дизайну дослідження та плану формування відбору з огляду на кількість недобровільних користувачів послуг. Коли фокус-групи набули непередбачуваного розвитку дискусії, то команда продемонструвала гнучкість і увагу до норм та цінностей професії соціальної роботи. У вивченні одностатевих сімей дослідниця усвідомила наслідки особистої ідентичності та ступеня залучення, що вимагаються за проектом та метою дослідження, і, таким чином, вжила заходів для встановлення меж, участі в консультаціях і саморефлексії.

Модель SFNO надає можливість аналізувати випадки задля того, щоб усі відповідні етичні аспекти згадувались і розглядались. Проте рішення щодо того, чи слід продовжувати певну стратегію дослідження або змінити її в світлі етичних проблем, вимагає додаткових міркувань.

Модель «Дія – рішення» (Action-Decision), представлена у табл. 2, допомагає дослідникам переосмислити їхній методологічний вибір з урахуванням етичних міркувань (Childress et al., 2002; DuBois, 2008).

В ілюстративному прикладі щодо громадської організації, яка займається питаннями добробуту дітей, дослідники продемонстрували обізнаність стосовно етичних проблем та відкритість в узгодженні суперечливих імперативів для побудови фокус-груп. При цьому вони намагалися залучити користувачів послуг, не

без поступок спонсорській організації. Проте під час самої групи, коли учасники захопились взаємодопомогою, фасилітатори виявили свою владу, м'яко засвідчивши, що фокус дослідження важливіший за інтереси учасників дослідження.

Табл. 2. Модель «Дія – рішення»

Необхідність (Necessity)	* Чи необхідно порушувати ті цінності чи норми, що обмірковуються, для завершення дослідження?
Ефективність, раціональність (Effectiveness)	* Чи буде методологія ефективною для досягнення мети дослідження?
Пропорційність (Proportionality)	* Чи є бажана мета настільки важливою, щоб виправдати переоцінку певного принципу чи цінності?
Найменше порушення (Least infringement)	* Чи розроблена методологія таким чином, щоб мінімізувати порушення принципів або цінностей, яким вона суперечить ?
Належний процес (Proper proces)	* Чи приймалось рішення прозоро, за участю громади та з належними дозволами?

У випадку одностатевого виховання дітей дослідниця виявила повагу до учасників дослідження та їхніх дітей, використавши поряд з опитуваннями

етнографічний підхід, що занурював її у повсякденну діяльність домогосподарства. Безперервна рефлексія щодо належного процесу (як описано в табл. 2) у цьому випадку означала обґрунтовану методологію, отримання інформованої згоди від усіх осіб, з якими вона зустрічалася під час дослідження (а не тільки від респондентів), дотримання принципів справедливості, конфіденційності, поваги тощо. Вирішивши, що вона також буде діяти як представник інтересів, вона прагнула отримати схвалення на це протягом різних соціальних подій, в яких брала участь вже після завершення інтерв'ю. Вона також прийняла рішення провести ретельний аналіз (включаючи залучення інших дослідників, далеких від цього дослідження, для перевірки її даних та коментарів щодо її аналізу). Менш особистий підхід (подвійне сліпе кодування щоденників, які вели учасники дослідження, або записи відеокамер, що фіксували повсякденне життя) могли бути більш безпечним вибором з огляду на можливість звинувачення у прихильності та упередженості з боку тих спільнот, які не підтримують рівні права гомосексуальних людей. Але це відбувалося б за рахунок міжособистісних відносин, налагодження яких дозволило отримати глибші результати, а також права вести мову від імені дослідницької групи та одночасно перевіряти валідність аналізу.

У Сполучених Штатах Америки – завдяки Комісіям з етики – існує дуже добре розвинена система для

захисту прав людей як учасників дослідження. Проте ці контрольні комісії не зважають, чи мають право голосу учасники дослідження під час його розробка та здійснення, і наскільки етичними є цілі дослідження, а саме кому від них більше користі – досліджуваним чи самому досліднику? Аналогічним чином, у фінансованій Європейським Союзом пошуковій діяльності, де етика є невід’ємною частиною досліджень від початку до кінця, більша частина етичної перевірки стосується відповідності законодавству, тоді як (етичні) дослідницькі наміри, як очікується, виходять за ці межі. Використання таких моделей, як SFNO або «Дія – рішення» вимагає від дослідників обмірковування низки питань та системних аспектів. Наприклад, пошук відповіді на питання про те, хто найбільше отримує користі від дослідження, при застосуванні SFNO або «Дія – рішення» може свідчити, що дослідження недостатньо поважає або винагороджує тих, хто бере участь у ньому, і тому має бути переглянute.

Розширення спроможності дослідників брати участь у широких етичних дискусіях вимагає підтримки та залучення всіх складових дослідницької діяльності. Ці зусилля можуть бути підкріплені та підтримані шляхом нормалізації обговорення питань етики, наприклад, шляхом регулярного обговорення в наукових журналах та на професійних зібраннях, розгляду питань етики та цінностей при плануванні фінансування, публікації чи презентації досліджень.

Організації, які фінансують, контролюють та поширюють дослідження, можуть сприяти підсиленню не лише їх методологічного, а й етичного підґрунтя. Європейська комісія та Європейська комісія з питань досліджень вже включили етичні питання в свій процес фінансування досліджень і розглядають їх при поданні заявок. Усвідомлення та прийняття цих інструментів має потенціал для вкорінення етичних міркувань у дослідження з соціальної роботи та інших сфер. Як демонструють наведені у цій статті ілюстративні випадки, імпліцитні етичні дилеми завжди становлять частину процесу дослідження. Для усунення цих проблем та подолання ізоляції дослідників, які стикаються з ними, потрібні посилені підтримка, відкритість та знання.

Подяки

Автори хотіли б подякувати професору, доктору Джулії Франц з Ганновера, Німеччина, яка була співавторкою семінару на 5-ій Європейській конференції з досліджень соціальної роботи, де й зародилась початкова ідея цієї статті. Анна Марія Собочан також хотіла б подякувати професору з соціальної роботи Вів'єн Крі та професору Джону Дівейні, Школа соціальних і політичних наук Единбурзького університету, Великобританія, за інституційну підтримку.

Фінансування

Частина цієї роботи (авторки Ани Марії Собочан) була підтримана словенською дослідницькою агенцією (Javna Agencija za Raziskovalno Dejavnost RS) [Грант № Z5-7192].

**Перелік використаної літератури та джерел
інформації**

- Aldred, R. (2008). Ethical and political issues in contemporary research relationships. *Sociology*, 42(5), 887–903.
- ALLEA - All European Academies. (2017). *European code of conduct for research integrity*: Revised edition. Berlin: Author.
- Banks, S. (1995). *Ethics and values in social work*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Beauchamp, T. L., & Childress, J. F. (2001). *Principles of biomedical ethics*. New York, NY: Oxford University Press.
- British Association of Social Workers. (2012). *BASW code of ethics*. Retrieved from <https://www.basw.co.uk/codeofethics/>
- Butler, I. (2002). A code of ethics for social work and social care research. *The British Journal of Social Work*, 32(2), 239–248. doi: 10.1093/bjsw/32.2.239
- Canella, G.S., & Lincoln, Y.S. (2007). Predatory vs. dialogic ethics: Constructing an illusion or ethical practice as the core of research methods. *Qualitative Inquiry*, 13(3), 315–335. doi: 10.1177/1077800406297648
- Chaleff, I. (2009). *The courageous follower* (3rd ed.). San Francisco, CA: Barret-Koelher.
- Childress, J., Faden, R., Gaare, R., Gostin, L., Kahn, J., Bonnie, R., ... Nieburg, P. (2002). Public health ethics: Mapping the terrain. *The Journal of Law, Medicine & Ethics*, 30(2), 170–178.

- Collins, H., & Wray-Bliss, E. (2005). Discriminating ethics. *Human Relations*, 58(6), 779–824.
- Dalton, J., Bolen, S., & Mascha, E. (2016). Publication bias: The elephant in the review. *Anesthesia & Analgesia*, 123(4), 812–813.
- Davidson, J. O., & Layder, D. (1994). *Methods, sex and madness*. London: Routledge.
- DuBois, J. M. (2008). *Ethics in mental health research: Principles, guidance, cases*. New York, NY: Oxford.
- Ellsberg, M., & Heise, L. (2002). Bearing witness: Ethics in domestic violence research. *The Lancet*, 359(9317), 1599–1604.
- ESRC (2005). *Framework for research ethics*. Retrieved from https://www.gla.ac.uk/media/media_326706_en.pdf
- Faden, R. R., & Beauchamp, T. L. (1986). *A history and theory of informed consent*. New York, NY: Oxford.
- Ferdinand, J., Pearson, G., Rowe, M., & Worthington, F. (2007). A different kind of ethics. *Ethnography*, 8(4), 519–543.
- Fook, J. (2003). Critical social work. *Qualitative Social Work*, 2(2), 123–130.
- Franco, A., Malhotra, N., & Simonovits, G. (2014). Publication bias in the social sciences: Unlocking the file drawer. *Science*, 345(6203), 1502–1505.
- Grady, M., & Strom-Gottfried, K. J. (2011). No easy answers: Ethical challenges working with sex offenders. *Clinical Social Work Journal*, 39(1), 18–27.

- Gray, M. T. (2008). Nursing experiences with the ethical dimensions of nursing education. *Nursing Ethics*, 15(3), 332–345.
- Guillemin, M., & Gillam, L. (2004). Ethics, reflexivity, and 'ethically important moments' in research. *Qualitative Inquiry*, 10 (2), 261–280.
- Hall, J.E. (2004). Pluralistic evaluation: A situational approach to service evaluation. *Journal of Nursing Management*, 12(1), 22–27.
- Hugman, R. (2010). *Understanding international social work: A critical analysis*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Humphries, B. (2008). *Social work research for social justice*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- International Association of Schools of Social Work. (2014). *The IASSW statement on social work research*. Retrieved from <https://www.iassw-aiets.org/the-iassw-statement-on-social-work-research-july-2014/>
- International Federation of Social Workers. (2012). *Statement of ethical principles*. Retrieved from <http://ifsw.org/policies/statement-of-ethical-principles/>
- International Federation of Social Workers. (2014). *Global definition of social work*. Retrieved from <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>
- Israel, M., & Hay, I. (2006). *Research ethics for social scientists*. London: Sage.
- Jonsen, A. (1998). *The birth of bioethics*. New York: Oxford.

- Jordan, B. (2004). Emancipatory social work? Opportunity or oxymoron. *The British Journal of Social Work*, 34(1), 5–19.
- Konrad, S. C. (2005). Mothers of children with acquired disabilities: Using the subjective voice to inform parent/professional partnership. *Omega-Journal of Death and Dying*, 51(1), 17–31.
- Leviton, L. C. (2011). Ethics in program evaluation. In A. T. Panter & S. K. Sterba (Eds.), *Handbook of ethics in quantitative methodology* (pp. 241–264). New York, NY: Taylor Francis.
- Lincoln, Y. S., & Cannella, G. S. (2009). Ethics and the broader rethinking/reconceptualization of research as construct. *Cultural Studies/Critical Methodologies*, 9(2), 273–285.
- McLaughlin, H. (2007). Ethical issues in the involvement of young service users in research. *Social Service Abstracts*, 1(2), 176–193.
- McLaughlin, H. (2011). *Understanding social work research*. London: Sage.
- Mendis, K. (2009). Collecting data from mothers who have experienced childhood family violence with the use of a feminist methodology. *Qualitative Social Work*, 8(3), 377–390.
- Mertens, D. M., & Ginsberg, P. E. (2008). Deep in ethical waters: Transformative perspectives for qualitative social work research. *Qualitative Social Work*, 7(4), 484–503.
- National Association of Social Workers. (2018). *Code of ethics*. Washington, DC: Author.

- Orme, J. (2004). 'It's feminist because I say so!' Feminist, social work and critical practice in the UK. *Qualitative Social Work*, 2(2), 131–154.
- Panther, A. T., & Sterba, S. K. (Eds.). (2011). *Handbook of ethics in quantitative methodology*. New York, NY: Taylor Francis.
- Parada, H., & Wehbi, S. (2017). *Reimagining anti-oppression social work research*. Toronto, Ontario: Canadian Scholars.
- Peled, E., & Leichtentritt, R. (2002). The ethics of qualitative social work research. *Qualitative Social Work*, 1(2), 145–169.
- Reamer, F. (2001). *Ethics education in social work*. Alexandria, VA: Council on Social Work Education.
- Reamer, F. G. (1993). *The philosophical foundations of social work*. New York, NY: Columbia University Press.
- Reamer, F. G. (2005). Social work values and ethics: Reflections on the profession's odyssey. *Advances in Social Work*, 6(1), 24–32.
- Rommelspacher, B. (2003). Social work as a human rights profession. *Socialno Delo*, 42(4–5), 205–209.
- Shaw, I., & Gould, N. (2001). *Qualitative research in social work*. London: Sage.
- Shaw, I., & Holland, S. (2014). *Doing qualitative research in social work*. London: Sage.
- Silver, S. (2017). Decolonizing a graduate research course: Moving away from innocence and ignorance. In H. Parada & S. Wehbi (Eds.), *Reimagining anti-oppression social*

- work research* (pp. 99–113). Toronto, Ontario: Canadian Scholars.
- Sobočan, A. M. (2010). Ethics in/after social work research: Deliberation on the meaning of knowledge dissemination in social work research. In D. Zaviršek, B. Rommelspacher, & S. Staub (Eds.), *Ethical dilemmas in social work: International perspective* (pp. 169–187). Ljubljana: Faculty of Social Work, University of Ljubljana.
- Stame, N. (2016). *La valutazione pluralista*. Milan: Franco Angeli.
- Vanderpool, H. (2002). Physician and philosopher: The philosophical foundation of medicine: Essays by Dr. Edmund Pellegrino. *The New England Journal of Medicine*, 347(12), 952–953.

Переклад з англійської Тетяни Семигіної

РОЗДІЛ 2
*Стратегії досліджень
у соціальній роботі*

Катерина Єрошенко, Тетяна Семигіна (2018)

ДОСЛІДЖЕННЯ В ДІЇ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ: РОЛІ ДОСЛІДНИКА

Вперше опубліковано:

Єрошенко К.М., Семигіна Т. В. Дослідження в дії у соціальній роботі: ролі дослідника. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2018. № (1) 15. С. 123-126

За останні 25-30 років підхід до стратегій досліджень у соціальній роботі зазнав суттєвих змін у контексті розуміння поняття „експертизи”, хто має бути експертом, що становить собою дослідницький процес, якою є роль влади в дослідженні, які цінності лежать в основі дослідницької діяльності [13].

На питання розвитку дослідницьких стратегій у соціальній роботі звертали увагу як закордонні [5, 9, 13, 14], так і вітчизняні науковці [1-3]. Аналіз літератури засвідчує, що раніше процес дослідження передбачав наявність зовнішнього експерта („дослідника”), який конструював знання на основі

даних, отриманих від досліджуваних. Наукова думка в соціальній роботі кидає виклик такому підходу й шукає можливості для спільного процесу дослідження, де дослідниками є і соціальні працівники, і їхні клієнти. Зокрема, йдеться про баланс сили у процесі побудови нового знання, соціальні працівники говорять про те, що користувачі сервісів мають відігравати більш проактивну роль в цьому процесі [7]. Соціальний працівник стає агентом обґрунтованих змін, а не намагається підлаштувати потреби клієнтів під наявні сервіси.

Поширюються нові дослідницькі стратегії та моделі, як-от, дослідження в дії. Така стратегія спрямована на допомогу всім зацікавленим сторонам у створенні нового спільного знання. Ця ідея з'явилася з розуміння, що для відповіді на сучасні соціальні, економічні, екологічні виклики необхідна комбінація академічного знання та знання громади [19]. Стейкхолдери стають співдослідниками і беруть участь у процесі прийняття рішень під час дослідження – від формування дослідницького питання до інтерпретації результатів та їхньої публікації [14].

Отже, у межах нових стратегій до побудови знання залучають людей, які традиційно виключені з цього процесу. Такий розвиток дослідницьких

стратегій, які активно використовують на практиці [2; 10], потребує подальшого професійного осмислення спільнотою українських науковців.

Мета статті. Стаття має на меті окреслити специфіку дослідження в дії (action research) як сучасної стратегії виробництва нового знання у співпраці з клієнтами.

У статті – на основі системного аналізу наукової літератури – охарактеризовано два різновиди дослідження в дії: ціннісне (appreciative action research) та дослідження в дії за участі в громаді (community-based participatory action research). Саме ці види досліджень в дії були використані авторами статті у проведенні власного дослідження у 2017-2018 роках і є основою для ретроспективної рефлексії досвіду. Особливу увагу приділено тому, які ролі відіграють дослідники, у чому полягають виклики для них та їхні обмеження.

Аналіз літератури засвідчує, що у сучасному науковому дискурсі (із соціальної роботи, педагогіки, організаційної психології, бізнес-менеджменту) дослідження в дії розуміється як циклічний процес фасилітації людей, зацікавлених у вирішенні певної проблеми, до вивчення певного важливого її аспекту для кращого її розуміння та спрямування зусиль для її вирішення [16]. Дослідження в дії передбачає

спіральну побудову з циклів дій та рефлексії щодо цих дій. Дослідження в дії – це завжди повторюваний процес, який передбачає планування, здійснення активності, оцінку цієї активності, перепланування за результатами оцінки, здійснення нової активності [12]. Дослідники стверджують, що оптимальним для аналізу з різних точок зору є 6-9 циклів [11]. Особливу увагу науковці звертають на те, що у цій стратегії дослідження важливе сприйняття й рефлексія учасників щодо кожного етапу процесу [10].

Дослідження дії за участі в громаді визначають не як окремий метод дослідження, але як стратегію, що орієнтована на участь, кооперацію та наснаження в громаді. Ця стратегія сформувалася на противагу дефіцитній моделі в соціальній роботі, дослідження в дії за участі в громаді – орієнтована на сильні сторони дослідницька альтернатива, яка містить елементи і дослідження, й інтервенції [5]. Принципи такого дослідження співзвучні принципам соціальної роботи: допомогти людям отримати контроль над обставинами власного життя, бачити сильні сторони учасників дослідження, контроль над ходом дослідження розподіляється між дослідником та членами громади [4]. Наголошення на сильних сторонах громади вважається ключовим принципом дослідження в дії за участі в громаді; дослідник об'єднує групу людей з

тим, щоб розглянути спільні проблеми та використати дослідження для певної соціальної зміни.

Інша стратегія у межах дослідження в дії – це ціннісне дослідження в дії. Воно, за твердженням науковців, характеризується наснаженням учасників як основоположною метою в ході дослідження. Ключовим питанням при організації дослідження слугує: „Яким є наші успіхи, як ми можемо їх використати для побудови позитивних змін у процесі дослідження?” [19].

У різних моделях дослідження в дії дослідник відіграє унікальну роль, незвичну для класичного розуміння ролі дослідника як провідника, експерта, дизайнера й виконавця дослідження. У дослідженні в дії роль дослідника суттєво відрізняється саме через специфіку дослідження, на противагу звичній моделі, в якій відповідальність за хід та результати дослідження лежить суто на досліднику, тут вона розподіляється між усіма учасниками. На практиці прихильники цього підходу зауважують, що голос дослідника має бути послабленим, щоб посилити можливість для експертизи учасників чи громад [9]. Водночас науковці зголошуються, що дослідника не варто вважати безоцінювальним збирачем інформації, навпаки слід прийняти той факт, що він привносить у процес свої філософію, досвід та розуміння процесу.

Дослідник завжди має ставити собі запитання про те, що він чи вона може привнести в хід дослідження [6]. Бути дослідником в межах означеної стратегії означає вміти рефлексувати, чути всіх, бути гнучким, мати навички ведення переговорів, фасилітації та навчання ко-дослідників, намагатися посилити можливості участі інших [4], а окрім того, балансувати між ролями дослідника та фасилітатора змін, остання як свідчить література [10, 13, 14] включає наукове оформлення процесу „думання” учасників дослідження, підтримку змін, проведення тренінгів, консультації.

Шведські дослідниці М. Постхольм та С. Скрюсет визначають кілька складових, які має вміти та розуміти дослідник, який працює в дослідженні в дії. Перш за все, це вміння рефлексії, яке необхідне досліднику для об'єктивізації даних. Рефлексія розглядається як інтроспективна здатність відобразити чийсь думки, цінності та дії. Ця здатність може бути досягнута, якщо дослідник намагається об'єктивізувати власне суб'єктивне сприйняття, аналізувати власні припущення та стереотипи. Концепція дослідження в дії передбачає, що суб'єктивні реакції дослідника також включені до явищ, які вивчаються. Окрім того, дослідник має бути готовим до процесу взаємовпливу: як дослідник впливає на процес дослідження, так і навпаки. На

думку фахівців [8; 15], дослідник має володіти ціннісним інтелектом (appreciative intelligence), тобто здатністю переформулювати обговорювані теми таким чином, щоб зробити акцент на сильних сторонах, щоб показати, яким чином позитивні зміни в майбутньому можуть бути розвинуті з теперішньої ситуації. Одним із завдань дослідника вважається вибудовування стосунків довіри, адже атмосфера довіри створює підґрунтя для позитивних емоцій, що, у свою чергу, веде до активнішого залучення до процесу дослідження. Дослідник має дозволяти роботі слідувати за процесом й розуміти, що він не має повного контролю над цим процесом, а отже, він має бути готовий до неочікуваних подій.

Побудова взаємозв'язків між дослідниками може бути комплементарною або симетричною. У дослідженні в дії перш, ніж вибудовувати комплементарні зв'язки, мають сформуватися симетричні. Симетричні взаємозв'язки передбачають, що учасники дослідження дають один одному позитивний зворотній зв'язок щодо думок чи дій, відтак формується атмосфера довіри. Після цього учасники починають створювати виклики одне для одного. Але в атмосфері довіри це не призведе до того, що хтось буде боятися брати участь в обговоренні, а буде сприйнято конструктивно [15].

Попри те, що зацікавлені сторони залучені до участі в дослідженні, не всі мають однаковий рівень контролю над дослідженням. Ініціатор(-и) дослідження мають повний контроль за ходом дослідження, наскільки це можливо в межах дослідження в дії. Тобто вони вибудовують дизайн, обирають методи, приймають стратегічні рішення. У ініціаторів можуть бути помічники, які допомагають збирати та інтерпретувати дані. Найнижчий рівень контролю мають учасники, які певною мірою впливають і на вибір методів дослідження і є ключовою рушійною силою процесу дослідження, але можуть не бачити загальної стратегії дослідження. Окрім того, участь і помічників, і учасників може бути періодичною, тобто не розповсюджуватися на весь процес дослідження [17].

У дослідженні в дії важливо розуміти, що дослідник одночасно виконує кілька ролей, як-от підбурювача процесу та спостерігача [15]. Перша роль передбачає створення можливостей для залучення всіх учасників до обговорення, а окрім того, створення позитивного налаштування на зміну. Дослідники мають в ході обговорення бути повністю активно залученими. З іншого боку, оскільки в дослідженні в дії надзвичайно важливі точки зору учасників, їхня залученість в процес, відповідно, дослідники часом мають бути уважними слухачами й

спостерігачами й тільки нотувати думки учасників. Тут одразу постає дилема, яким чином дослідники мають тримати баланс між цими двома протилежними ролями, коли саме брати на себе роль спостерігача, коли – підбурювача.

Окрім того, виділяють функціональні ролі дослідників, як-от: організатори, тренери і, власне, дослідники. Науковці стверджують, що досить складно суміщати всі ці ролі в одній особі дослідника, виникають дилеми самоідентифікації, й доцільно, коли в дослідженні в дії працює команда [6].

Таким чином, бачимо, що роль дослідника в дослідженні в дії є складною, неоднозначною, подекуди й дуальною, можуть виникати рольові конфлікти, етичні дилеми.

Розглянемо приклад проведення дослідження в дії та рольові конфлікти, які в ньому виникали.

З 2016 року в Україні за ініціативи та підтримки Міжнародного фонду "Відродження" формується мережа громадських радників. Це активні у своїх невеликих громадах люди, які займаються брокерством послуг, адвокацією, виявленням проблем в громаді, фасилітують зміни. Модель їхньої діяльності виникла з потреби посилення можливостей вирішувати правові та соціальні питання в громадах і

базується на міжнародному досвіді функціонування мереж параюристів у громадах [18].

Над формуванням моделі працює команда фахівців, яка складається з шести осіб: два представники державної системи безоплатної правової допомоги (їхня роль полягає в забезпеченні поєднання можливостей, які пропонує система, та активностей громадських радників); дві представниці Міжнародного фонду „Відродження” (одна займається формуванням стратегічного бачення розвитку мережі, а друга – організаційним забезпеченням заходів з навчання та мережування громадських радників); представниця недержавної організації (її завдання – загальна координація розвитку мережі в контексті підтримки групової динаміки, контактів з громадськими радниками щодо питань їхнього розвитку, а окрім того підготовка й проведення навчальних модулів для громадських радників); представниця правозахисної недержавної організації „Українська фундація правової допомоги”, яка є співавторкою цієї статті (її завданням є ведення комунікаційної та моніторингової стратегії мережі громадських радників, а окрім того підготовка й проведення модулю навчання „Адвокація та комунікація”; і вона ж є дослідницею процесу формування мережі громадських радників). Варто відзначити, що такий поділ щодо завдань

сформувався після проведення навчання для громадських радників, в ході підготовки до навчання та його проведення усі рішення приймалися колегіально в межах спільних зустрічей. Всі рішення приймаються колегіально, однак за пропозиціями відповідальних за кожен з напрямів осіб.

У дослідженні беруть участь регіональні експерти з організацій, які надають правові та соціальні послуги, громадські активісти, які займалися обговоренням наповнення і в подальшому будуть відповідальні за наповнення навчальної програми для громадських радників, а також самі громадські радники, які пройшли модульне навчання за програмою, розробленою експертами.

Оскільки мережа громадських радників для України є новою, знання щодо того, як її вибудувати, конструювалося експериментально в ході дослідження в дії. На момент написання статті відбулося одне коло навчання громадських радників (тобто одне коло дослідження в дії), діяльність навколо цього кола навчання також відбувалася циклічно. Спершу – узгодження розуміння, хто може бути громадськими радниками в Україні в колі експертів, далі проведення відбору на навчання за визначеними експертами критеріями, потім – формування навчальної програми, наповнення якої

базувалося на вивченні досвіду навчальних програм для параюристів у громадах інших країн та на результатах експертних фокус-груп, підготовка тренерів у межах навчальної програми, які також вносили зміни до наповнення програми, пізніше – проведення навчання для відібраних громадських радників, за опитуваннями яких в процесі були внесені зміни до навчальної програми. Далі – налагодження процесу самомоніторингу радників та побудова їхньої стратегії комунікації.

удова їхньої стратегії комунікації. Рефлексії з приводу набутого досвіду засвідчують виникнення певних рольових конфліктів. Насамперед, виявилось складно балансувати між роллю дослідниці, тренерки, фасилітаторки та організаторки. Учасники сприймали дослідницю як організаторку, і це ускладнювало фасилітацію групових дискусій. Адже організатори мають певний авторитет, і у першому колі спільних обговорень (у ході першого та другого тренінгів) пропозиції чи припущення, висловлені кимось із організаторів, сприймалися як даність, а не як запрошення до обговорення. Цю проблему частково вдалося подолати завдяки вибудовуванню атмосфери довіри (відсутністю критики один одного, обговоренням і прийняттям колегіальних рішень, спонуканням громадських радників до висловлення їхньої думки, коли їм давали зрозуміти, що їхня думка

важлива, і саме вона є ключовою в процесі формування мережі). З іншого боку, виникають труднощі вибудовування нових взаємовідносин в групі. Адже роль фасилітаторки передбачає більш директивний підхід. У той час як група сприймає дослідницю, яка проводила низку занять, як тренерку, тобто носія нових знань, експерта. Варто додати й те, що виникали суперечності між завданнями проекту, виконання яких передбачало виконання адміністративних ролей, наприклад із формування мережі громадських радників, у той час як стратегія дослідження в дії диктує орієнтацію на саморозвиток регіональних громад, відсутність впливу на темпи мережування радників. Під час дослідження в дії виникала також дилема щодо того, що необхідно слід включати в звіти проекту та дослідження.

Проведений аналіз наукової літератури та рефлексія власного досвіду дають підстави для твердження, що дослідник є відповідальним з етичної точки зору, якщо в ході дослідження він (чи вона) давав якісь обіцянки чи прогнози щодо ходу дослідження будь-кому з учасників (наприклад, що буде сформована мережа, в даному випадку). Також дослідження в дії вимагає багато ресурсів від учасників, насамперед часових. Дослідник має розуміти, що учасники в будь-який момент мають право відмовитися брати участь. Наприклад, у нашому

випадку, якщо хтось відмовляється брати участь у дослідженні, але залишається в колі громадських радників. Потрібно було б проговорити усі моменти щодо висвітлення внеску саме цієї людини до загального процесу змін, подумати, якщо таких людей буде багато.

Дослідження в дії, яке використовують у сучасній соціальній роботі, спрямоване на наснаження в громаді, яке надає учасникам дослідження право активного голосу в процесі вироблення нових знань щодо вирішення певних соціальних проблем. Таке дослідження є циклічним (рекомендовано мати 6-9 циклів) і передбачає рефлексію кожного з циклів.

Досліднику в межах дослідження в дії доводиться виконувати кілька ролей одночасно, і вони можуть суперечити одна одній та впливати на результати дослідження. Відповідно, для мінімізації рольового конфлікту одним із завдань дослідника в дії є побудова атмосфери довіри серед учасників дослідження, формування симетричних стосунків.

Для зменшення впливу рольових конфліктів пропонується забезпечити максимальну інклюзивність (залучати до участі в дослідженні на кожному етапі найбільшу кількість зацікавлених сторін). Доцільним є заохочення участі в обговореннях (давати зрозуміти учасникам, що думка кожного важлива, враховувати

усі думки задля побудови атмосфери довіри; організація регулярних зустрічей та прозорі системи комунікації між учасниками дослідження).

Кожен з учасників має розуміти, що вони можуть обмежити включення до результатів дослідження інформації, яка для них є персональною, але в довірливій та дружній атмосфері вони нею поділилися. Варто сформувавши мову дослідження (унікати складної термінології, зробити так, щоб усі учасники дослідження могли спілкуватися однією мовою).

На кожному етапі, циклі дослідження потрібно обов'язково консультуватися з усіма учасниками дослідження й приймати колегіальні рішення. Дослідник має бути чесним та реалістичним з учасниками щодо того, які зміни можливі в ході здійснення дослідження.

Список використаних джерел:

1. Гусак Н.Є. Застосування „дослідження в дії” та „дослідження в дії за участі” в соціальній роботі з дітьми та молоддю. *Український соціум*. 2015. №4. С. 23-36.
2. Лиховид Д. Семигіна Т. „Дослідження за участю”: технологія опитування та інструмент розвитку громади. *Матеріали XXXI міжнар. наук.-практ.*

- інтернет-конф. „Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії” (5–6 листопада, 2016). Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 101-102.
3. Повідайчик О. С. Функції науково-дослідницької діяльності в системі соціальної роботи. *Науковий вісник УжНУ. Серія: Педагогіка. Соціальна робота.* – 2016. Вип. 2 (39). С. 180-183.
 4. Barbera R. A. Relationships and the research process: Participatory action research and social work. *Journal of Progressive Human Services.* 2008. Vol.19. P. 140-159.
 5. Branom Ch. Community-Based Participatory Research as a Social Work Research and Intervention Approach. *Journal of Community Practice.* 2012. Vol. 20. P. 260-273.
 6. Dickson G., Green K. L. The External Researcher in Participatory Action Research. *Educational Action Research.* 2001. Vol. 9(2). P. 243–260.
 7. Fals-Borda O. The North-South Convergence: A 30-year first-person assessment of PAR. *Action Research.* 2006. Vol. 4 (3). P.351–358.
 8. Ghaye T. et al. Participatory and Appreciative Action and Reflection (PAAR) – Democratizing Reflective Practices. *Reflective Practice.* 2008. Vol. 9(4). P. 361–397.
 9. Graybeal C. T. Evidence for the art of social work. *Families in Society.* 2007. Vol. 88. P. 513-523.
 10. Hansson J., Hoog E., Nystrom M. Action research for multi-level facilitation of improvement in health and social care: Development of a change facilitation approach for a local R&D unit. *Action Research.* 2017. Vol. 15(4). P. 339-356.

11. Heron J., Reason P. The Practice of Co-Operative Inquiry: Research with Rather than on People. *Handbook of Action Research: Participatory Inquiry and Practice*/Ed. by Reason P., Bradbury H. London: Sage. 2001. P. 179-188.
12. Holian R., Coghlan D Ethical Issues and Role Duality in Insider Action Research: Challenges for Action Research Degree Programmes. *Systemic Practice and Action Research*. 2013. Vol. 26. P. 399-415.
13. Lunta N., Fouche Ch. Action research for developing social workers' research capacity. *Educational Action Research*. 2009. Vol. 17(2). P.225-237.
14. Maglajlic K. Using Action to Cross Boundaries: An Example of Cross-national Action Research in England and Bosnia and Herzegovina. *Critical Edge Issues in Social Work and Social Policy Comparative Research Perspectives* / Ed. by Ramon Sh., Zavirsek D. Ljubljana. 2009. P.181-199.
15. Postholm M. B., Skrøvset S. The researcher reflecting on her own role during action research. *Educational Action Research*. 2013. Vol. 21(4). P. 506-518.
16. Sankaran S., Tay B. H., Orr M. Managing Organizational Change by Using Soft Systems Thinking in Action Research Projects. *International Journal of Managing Projects in Business*. 2009. Vol. 2 (2). P. 179-197.
17. Warwick-Booth L. Using community-based research within regeneration. The role of the researcher within community-based approaches – exploring experiences within Objective 1 South Yorkshire. *Community, Work & Family*. 2014. Vol. 17(1). – P. 79-95.
18. Yeroshenko K., Semigina T. Creating a training programme for community-based paralegals: action

- research. *Social Work and Education*. 2017. Vol. 4(2). P. 33-45.
19. Zornes D., Ferkins L., Piggot-Irvine E. Action research networks: role and purpose in the evaluation of research outcomes and impacts. *Educational Action Research*. 2016. Vol. 24 (1). P. 97-114.

Дмитро Лиховид, Тетяна Семигіна (2016)

**«ДОСЛІДЖЕННЯ ЗА УЧАСТЮ»:
ТЕХНОЛОГІЯ ОПИТУВАННЯ ТА
ІНСТРУМЕНТ РОЗВИТКУ ГРОМАДИ**

Вперше опубліковано:

Лиховид Д., Семигіна Т. «Дослідження за участю»: технологія опитування та інструмент розвитку громади. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії (5–6 листопада, 2016)*. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 101-102.

У вітчизняній та закордонній науковій літературі точаться дискусії щодо теоретико-методологічних основ дослідницької роботи, покликаної вивчити питання самоорганізації та активізації територіальних громад. В цілому ці підходи поділяють на дві великі групи: 1) ті, в яких громада виступає об'єктом дослідження; 2) ті, де громада є суб'єктом дослідницької роботи, тобто «дослідницькі підходи за участю громади» (а community based participatory action research), що, за визначенням С. Тілікаратна,

протистоять «елітистським дослідженням», в межах яких людей розглядають як об'єкти для вивчення [11]. Ця робота розглядає особливості другого підходу, його зв'язок із діяльнісними моделями розвитку громади.

Практичні (діяльнісні) моделі розвитку громади є, як правило, соціально-технологічними та такими, що ґрунтуються на ідеях дослідження через дію. З позиції теорії діяльності метод наукового пізнання є сукупністю пізнавальних процедур, у нашому випадку – процедур розвитку громади [5].

При цьому слід орієнтуватися на те, що члени громади мають стати рівноправними партнерами у дослідженні, оскільки саме вони – краще за інших – розуміють життя своєї громади та здатні вивчити її особливості, особливо під час здійснення тих чи інших змін у цій громаді. Це сприяє формуванню самоорганізованості населення як здатності до колективних дій і практик, спрямованих на розв'язання проблем громади і забезпечення належної якості життя населення [6].

Дослідження [4; 10] виявили, що у разі, коли громади беруть безпосередню участь у визначенні пріоритетів місцевого розвитку, то це має позитивний вплив на життя громади, адже члени громади відчувають свою причетність до цих процесів, а

місцева влада у своїй діяльності має змогу демонструвати відповідність своїх рішень запитам населення та протидіяти загальному низькому рівню суспільної довіри (про низький рівень свідчать проведені в Україні дослідження [3]).

Методологічно «дослідження за участю» (participatory research) можуть бути досить відмінними [2]. Проте переважно вони здійснюються у межах парадигми якісних досліджень [9].

Для використання «дослідження за участю» на рівні територіальних громад у нагоді можуть, зокрема, стати:

- методика «Соціальної дії», яка хоч і ґрунтується на традиційному інтеракційно-діяльнісному розумінні соціальної дії [7], проте основний наголос робить на тому, яким саме чином члени громади взаємодіють і разом визначають свої проблеми, як вирішують конфлікти, як формують бачення щодо розв'язання проблеми та взаємодіють у її розв'язанні[6];
- методика «Семи кроків» [8], яка пропонує низку послідовних етапів у визначенні думки громади щодо наявних проблем, їх пріоритетності, шляхів подолання проблеми, і яка ґрунтується на залученні спеціально підготовлених фахівців та

волонтерів до організації роботи з групами в громаді;

- методика «відкритого простору», яка передбачає самоорганізацію у проведенні дискусій у громаді.

Зупинимося детальніше на останній, оскільки саме вона була апробована в ході авторського дослідження.

Загалом, «відкритий простір» розуміється як технологія проведення дискусії навколо центральної теми на основі принципу самоорганізації. Його використовують для проведення конференцій, семінарів, зустрічей практиків.

Для проведення зустрічі як «відкритого простору» не потрібен тематичний план чи програма, є лише розклад сесій (часовий графік). Модератор пояснює завдання зустрічі, надає інструкції. Він просить учасників її написати питання або тему (дотичну до центральної теми), яку вони хотіли б обговорити з іншими учасниками. Учасники зачитують тему вголос і наклеюють стікер (папірець) у розклад сесій. За великої кількості ідей вони можуть бути згруповані. Розклад спільними зусиллями наповнюється учасниками змістом й стає програмою роботи на день.

Учасники формують групи, які працюють над питаннями. Учасник, що пропонує питання або тему, стає модератором дискусії в групі. У деяких випадках це доручається більш досвідченому учаснику групи. Після дискусії група доповідає про хід обговорення в групі (при цьому потрібно викласти в доповіді не свою думку, а думку групи). Як правило, проводиться кілька сесій, і один учасник може взяти участь у низці обговорень. Важливо, аби наприкінці зустрічі учасники досягли конкретних результатів. Ці результати оформлюються у вигляді спільного «журналу» чи узагальнюються в якийсь погоджений спосіб. Згодом, всі учасники «відкритого простору» отримують збірку напрацьованих ідей.

Слід зауважити, що учасникам заздалегідь не повідомляють, як саме буде відбуватися дискусія у «відкритому просторі», але, як правило, вони виявляють велику зацікавленість і багато чого вчать на таких зустрічах, оскільки лише за день або два вдається розглянути й узагальнити підсумковому звіті найважливіші для них питання. Крім того, вони на собі випробують такий метод роботи, що дає змогу їм, «привласнивши» символічну владу, впливати на ситуацію.

Технологія «відкритого простору» базується на широко відомому спостереженні, згідно з яким на

традиційних конференціях і нарадах «найбільш плідними є перерви». Практичні знання, зв'язки й знайомства, угоди, плани на майбутнє й плани партнерства часто формуються в ході неформального обговорення невеликою групою людей питання, яке глибоко їх цікавить [1].

Методика «відкритого простору» може бути застосована й для дискусій та опитування на рівні громади для визначення проблем та шляхів їх розв'язання.

У нашому досвіді під час проведення навесні-влітку 2016 р. зустрічей за методикою «відкритого простору» учасники активно визначали ті соціальні й економічні проблеми, які турбують їх, наполегливо пропонували засоби та можливості їх подолання. Водночас чимало учасників робили значний наголос на тих заходах та перешкодах, які не залежать від громад, а перебувають у компетенції центральної влади. Це віддзеркалювало як те, що децентралізація в Україні фактично не відбулась, так і певну схильність до патерналізму, притаманну українському суспільству. Водночас учасники зустрічей дуже позитивно оцінили цю методику, відзначили, що вона примусила їх по-новому глянути на ресурси та можливості своїх громад. Ці групові дискусії інтерв'ю також надали неоцінений матеріал для розуміння

мотивацій, спонукань та обмежень колективних дій в українських громадах.

Отже, технології проведення дослідження в громаді, зокрема й опитування, можуть сприяти розвиткові громади. Для цього вони повинні передбачати активну участь членів громади у визначенні параметрів дискусії та можливостей для відкритого висловлення своєї думки, отримання зворотного зв'язку. Дискусія у форматі «відкритого простору» може стати – за умови грамотного модерування – тим майданчиком, де виявляються актуальні проблеми та генеруються ідеї щодо розвитку громаду, і водночас інструментом розвитку громади сама по собі.

Література

1. *Відкритий простір* / Веб-сторінка Федерації профспілок України. URL: <http://lider.fpsu.org.ua/profspilkova-osvita/162-vidkritij-prostir>.
2. Гусак Н. Застосування "дослідження в дії" та "дослідження в дії за участі" в соціальній роботі з дітьми та молоддю. *Український соціум*. 2015. № 4. С. 23-36.
3. Лисенко І. М. *Розвиток територіальних громад як умова формування громадянського суспільства в Україні*: автореф. дис. ... канд. політ. наук: Сімферополь, 2011. 20 с.
4. Паніотто В. та ін. *Місцевий розвиток за участі громад: Результати соціологічного дослідження «Оцінка впли-*

ву підходу до місцевого розвитку за участі громад, реалізованого в Україні у проектах ПРООН, що фінансувалися Європейським Союзом та іншими донорами». К.: КМІС, 2011. 108 с.

5. Семигіна Т. В., Лиховид Д. О. Як перетворити населення на спільноту? (соціально-технологічні аспекти розвитку територіальної громади). *Наукові записки НаУКМА*. 2015. Т. 174 : Соціологічні науки. С. 81-85.
6. Семигіна Т., Лиховид Д. Моделі та форми громадської активності у територіальних громадах. *Нова парадигма*. 2015. Вип. 128. С. 170-177.
7. Соболь Т. В. Соціальна дія та соціальна взаємодія — засади порівнюваності понять. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філософія. Політологія»*. 2009. № 91-93. С. 41-44.
8. Технології активізації громади: Метод. посібник / За заг. ред. О.В. Безпалько. К.: Науковий світ, 2006. 95 с.
9. Handbook of Action Research: Participative Inquiry and Practice /Ed. by P. Reason, H. Bradbury. London: SAGE, 2001. 471 p.
10. Stănică V. Community development: case studies /V. Stănică. Cluj-Napoca: Accent, 2014. 200 p.
11. Tilakaratna S. A Short Note on Participatory Research. URL: <http://www.caledonia.org.uk/research.htm>

Тетяна Семигіна (2020)

РОЗУМІННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ РЕФЛЕКСИВНОСТІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Вперше опубліковано:

Семигіна Т.В. Розуміння та використання рефлексивності у дослідженнях із соціальної роботи. *Здобутки та досягнення прикладних та фундаментальних наук XXI століття. століття: матеріали міжнародної наукової конференції (7 серпня, 2020 рік)*. Черкаси: МЦНД. Т. 2. С. 23-26.

У науковій літературі [6; 7] доводиться, що соціальна робота має рефлексивний характер. Це означає, що під час здійснення інтервенцій соціальні працівники мають усвідомлювати, як саме їхні власні цінності, судження щодо розподілу влади, а також теоретичні та практичні знання беруться до уваги при аналізі проблем клієнтів, визначенні шляхів утручання в ситуацію та оцінюванні результатів діяльності [8]. Не оминає рефлексивність і дослідження, де її розгляда-

ють у контексті нерозривного взаємозв'язку між теорією та практикою.

Ця розвідка має на меті охарактеризувати специфіку застосування рефлексивності у дослідженнях із соціальної роботи. Вона побудована на тематичному аналізі джерел, знайдених у базі GoogleAcademia за пошуковим запитом «reflective social work research».

Насамперед варто зазначити, що поняття рефлексії традиційно визначається як здатність особистості осмислювати життєві процеси, саму себе та свою діяльність. Рефлексивність – як процес рефлексії, процес осмислення – у соціальній роботі може стосуватись як певної соціальної ситуації, так і особистих, професійних і навіть суспільних рішень [3].

Рефлексивні дослідження набули значного поширення у закордонній практиці соціальної роботи в останні два десятиліття. Аналіз літератури із методології проведення таких досліджень [2; 4; 6; 9] та статей [1; 5], де викладено результати досліджень, дає підстави для виокремлення наступних тем, що стосуються рефлексивних досліджень:

1) теоретичні витоки рефлексивних досліджень у соціальній роботі (вони стосуються як теорій із спорі-

днених дисциплін – соціології, психології, так і власних сучасних теорій соціальної роботи);

2) призначення, мета рефлексивних досліджень (спрямування на суспільні зміни, на зміну практики у соціальних закладах, на самовираження професіоналів, дослідників);

3) суб'єкти рефлексивності – самі дослідники чи респонденти (соціальні працівники, інші фахівці, клієнти тощо, яких дослідники спонукають до того, щоб провести серйозну внутрішню роботу над осмисленням певних ситуацій);

4) етичні аспекти рефлексивних досліджень (дотримання принципу «Не зашкодь при осмисленні власного досвіду, зокрема, негативного досвіду, помилок, наслідків власних дій тощо);

5) часові параметри рефлексії (які саме ситуації та дії осмислюються – ті, що наявні у момент дослідження, певний уже пережитий досвід та уроки з нього чи ті дії та почуття, які можуть виникнути у певній ситуації, рішення, які будуть прийматися у якийсь заданій, гіпотетичній ситуації);

6) методологія досліджень (одні науковці вважають, що рефлексивні дослідження передбачають використання проєктивних, асоціативних методик, наприклад «Незавершених речень», інші – що ключовим

інструментом є рефлексивні щоденники, проте більшість науковців сходиться на тому, що у рефлексивних дослідженнях можна використовувати будь-які методи збору інформації, які дають змогу респондентам осмислювати почуття, власні думки та поведінку, зокрема, вивчати власні помилки, але найчастіше це методи в рамках наративної парадигми досліджень у соціальній роботі);

б) епістеміологічна позиція (теоретична рамка, конкретна концепція, довкола якої дослідники структурують отриману під час рефлексивних досліджень інформацію, при цьому часто такі дослідження починаються з вивчення практики чи інтервенції соціальної роботи, а не з студювання відповідної літератури).

На рис. 1 представлено узагальнення ключових ідей проаналізованої наукової літератури з питань рефлексивних досліджень у соціальній роботі.

Проведений аналіз дає підстави для твердження, що рефлексивні дослідження у соціальній роботі являють собою інтеграцію дослідницької рефлексивності та рефлексивної практики соціальної роботи, іманентний зв'язок між дією, навчанням з досвіду та структурованим самоаналізом думок, почуттів та дій у певних реальних чи гіпотетичних ситуаціях як клієнтів, професіоналів, так і самих дослідників.

Теоретичні витoki рефлексивності у дослідженнях

Загальні теорії

- * Соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман)
- * Рефлексивна соціологія (П. Бурд'є)
- * Гуманістична психологія (А. Маслоу, К.Роджерс)

Теорії соціальної роботи

- * Структуралістська теорія соціальної роботи
- * Радикальна (критична) соціальна робота

**РЕФЛЕКСИВНІСТЬ
(У СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ) –**
осмислення себе,
своєї ситуації, діяльності,
конкретних особистих і
професійних рішень

Характеристики рефлексивних досліджень у соціальній роботі

Призначення

- * **Критичний підхід:** посилення соціальної справедливості
- * **Утилітарний підхід:** побудова нових процесів діяльності у соціальних службах
- * **Емоційно-ціннісний підхід:** самовираження себе як експертів

Методологія

- * Проективні, асоціативні методики
- * Рефлексивні щоденники
- * Будь-які методи дослідження, які дають змогу осмислити власні почуття та дії у певних ситуаціях

Етичні аспекти

- * **Принцип «Не зашкодь»** (у т.ч. психологічні виміри обговорення власного негативного досвіду)

Часові параметри

- * **Ситуативна** рефлексія (аналіз того, що відбувається зараз)
- * **Ретроспективна** рефлексія (реконструкція власного досвіду)
- * **Перспективна** рефлексія (аналіз майбутньої поведінки зокрема, у гіпотетичних ситуаціях)

Епістемологічна позиція

- * **Теоретична рамка,** концепція, докола якої можливо структурувати отриману інформацію

Суб'єкти рефлексії

- * **Клієнти** соціальної роботи або представники вразливих груп
- * **Професіонали,** чия діяльність вивчається
- * **Дослідники,** яке проводять дослідження (самоаналіз своїх рішень та інтерпретацій)

Список використаної літератури

1. Ярошенко, А. (2019). Соціальна робота і вивчення гендерних питань у просторі рефлексивних практик. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*, 18, 160-165.
2. Bott, E. (2010). Favourites and others: Reflexivity and the shaping of subjectivities and data in qualitative research. *Qualitative Research*, 10, 159–173.
3. Brookfield, S. (2009). The concept of critical reflection: Promises and contradictions. *European Journal of Social Work*, 12, 293–305.
4. Dahlberg, H., Dahlberg, K. (2020). Open and Reflective Lifeworld Research: A Third Way. *Qualitative Inquiry*, 26(5), 458–464.
5. Gonçalves, M., Matos, M. (2020). Lifetime Victimization: Identifying Frequency and Emotional (Dis)Adjustment Among Portuguese and Immigrant Women. *Victims & Offenders*, 15:6, 771-792.
6. Gould, N., Baldwin, M., eds. (2016). *Social Work, Critical Reflection and the Learning Organization*. Routledge.
7. Ruch, G. (2002). From triangle to spiral: Reflective practice in social work education, practice and research. *Social Work Education*, 21:2, 199-216.
8. Ryding, J., Sorbring, E., Wernersson, I. (2018). The Understanding and Use of Reflection in Family Support Social Work. *Journal of Social Service Research*, 44:4, 494-508.
9. Saldana, J., Omasta, M. (2018). *Qualitative research: Analyzing life*. Los Angeles: Sage.

Тетяна Семигіна (2020)

**ДОСЛУХАЮЧИСЬ ДО РОЗПОВІДЕЙ:
НАРАТИВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ**

Вперше опубліковано:

Семигіна Т.В. Дослухаючись до розповідей: наративні дослідження у соціальній роботі. *Korszerű műszerek és algoritmusok tapasztalati és elméleti tudományos kutatási: tudományos művek gyűjteménye a nemzetközi tudományos-gyakorlati konferencia anyagával (Hang 2), Szeptember 18, 2020. Budapest, Magyarország: European Scientific Platforme. P. 115-117.*

Репертуар дослідницьких стратегій у сучасній соціальній роботі постійно розширюється [4]. Популярною стратегією досліджень у соціальній роботі став наративний (англ. narrative – оповідь, від лат. narrare – розповідати, пояснювати) аналіз, який ґрунтується на сюжетному, оповідальному характері знання. Ця розвідка – на основі системного аналізу літератури – має на меті схарактеризувати специфіку наративних досліджень і основні підходи до наративного аналізу.

«Наратив» (оповідальний текст) можна визначити як спосіб репрезентації минулого досвіду за допомогою послідовності впорядкованих речень, що передають часову послідовність подій [10]. Дж. Фелан і П. Рабінович описують це як «хтось комусь повідомляє, з певної нагоди і з певними цілями, що з кимось щось трапилось» [8, с. 3], тобто як багатоцільовий зв'язок із залученням того, хто розповідає, розповіді з певної нагоди і аудиторії. Дослідники зауважують, що наратив інколи намагаються звести до певної особистої історії, розповіді (англ. story), однак найважливішим, на їхню думку, є сприйняття цієї історії та стосунків, власне, історія – це лише сюжет, який оповідається, аби донести певну суть [6]. При цьому слід взяти до уваги, що події, про які веде мову оповідач, відбираються, організовуються, пов'язуються та оцінюються як значущі для певної аудиторії.

Наразі представники різних наукових галузей неоднаково трактують поняття «наратив». У соціальній історії та антропології наратив може стосуватися цілої історії життя, витканої з ниток інтерв'ю, спостережень та документів. У соціолінгвістиці та інших сферах концепція наративу обмежена, йдеться переважно про короткі, актуальні конкретно історії, організовані навколо персонажів, обставин та сюжету. У психології та соціології особисте оповідання охоплює розширені розповіді про життя в контексті, що розви-

ваються в ході одноразового або багаторазового інтерв'ю [10; 11]. У соціальній роботі наративний аналіз пропонує дослідникам спосіб зрозуміти, яку роль відіграють особисті історії у створенні суспільно-політичних контекстів та яким чином можна впливати на ці контексти [7].

За твердженням науковців, історію власного життя особистість конструює, виокремлюючи в життєвому потоці моменти, що мають для неї надзвичайний смисл [2]. Важливою частиною довільної розповіді (інтерв'ю), яка скеровується дослідниками, виступає самоосмислення і саморозуміння тих, хто розповідає певні історії зі свого життя. Іноді ця стратегія також передбачає вивчення документів (спогадів, листів, щоденників, автобіографічних описів тощо). Наративна стратегія передбачає активне включення в роботу власного життєвого досвіду людини. Відтак у соціальній роботі ця стратегія може бути використана через: біографічний метод; історії життя; усні історії/репортажі; повторні інтерв'ю; фокус-групи тощо. Через ці методи виявляється інтерпретація подій самою людиною, але водночас такі особисті історії, як наголошують дослідники [7], слугують цілям досягнення соціальної справедливості.

Приміром, працівники можуть допомогти особам, які пережили насилля та мали травмівний досвід, ре-

конструювати свій життєвий досвід, створити той простір, де можна розповісти не надто привабливі історії, а потім залучити зусилля на мезо- та макрорівні для розв'язання соціальних проблем та і подолання нерівностей [5]. По суті, за такого підходу фактично стирається межа між дослідженням, макропрактикою соціальної роботи і соціальною політикою [1].

Підґрунтям нарративних досліджень вважають: 1) методологію постмодернізму, яка базується на тлумаченні мови як засобу конструювання реальності, зокрема, реальності особистого досвіду; 2) соціальний конструктивізм, який виходить із того, що переконання, цінності, звичаї, закони та інше, що створює наші соціальні реальності, конструюється представниками культури під час їхньої взаємодії, інтеракцій; 3) психологічну герменевтику, що вивчає проблеми розуміння та інтерпретації реальності, зокрема, психічної реальності людини, її особистого досвіду, який зафіксований у різного роду текстах, з'ясовує психологічні механізми розуміння та інтерпретації вербальних та невербальних повідомлень, їх залежність від особистісних характеристик людини [4; 10].

Слід зауважити, що наративи (оповідальні історії) корисні для досліджень саме тому, що оповідачі інтерпретують минуле, а не відтворюють його таким, яким воно було. Відтак у цілому нарративний аналіз спрямо-

ваний на те, щоб визначити зв'язок між особистою біографічною історією та соціальною структурою – особистою та політичною.

Деякі науковці вважають, що нарративне дослідження передовсім заохочує зосередити аналіз на деталях текстів, що досліджуються [8]. Проте вивчення наукової літератури [3; 4; 9; 11] дає змоги виокремити різноманітні підходи до проведення нарративного аналізу.

1. *Тематичний аналіз*: основна увага приділяється тому, що сказано; змісту оповідального тексту; при цьому аналіз може відбуватися як за завчасно визначеними категоріями на основі певної теоретичної концептуалізації, так і довільно (grounded approach); такий підхід корисний для теоретизації низки випадків – пошуку спільних тематичних елементів для учасників дослідження та подій, про які вони повідомляють.

2. *Структурний аналіз*: акцент робиться на тому, як саме розповідається певна історія, за допомогою яких саме засобів оповідач намагається зробити історію переконливою, цей підхід вимагає вивчення синтаксичних та просодичних особливостей бесіди, він може бути корисним для детального вивчення окремих випадків та порівняння їх між собою.

3. *Інтеракційний аналіз*: акцент робиться на діалогічному процесі між промовцем та слухачем; оповідання власного досвіду відбувається, зазвичай, у певних умовах – медичних чи соціальних закладах, у суді, коли обидві сторони діалогу беруть участь у розмові; такий підхід корисний для вивчення стосунків між промовцями в різних польових умовах.

4. *Перформативний аналіз*: увага зосереджена на тому, як відбувається сторітелінг, якою є аудиторія і як вона реагує на розповідь, яким чином позиціонує себе оповідач, яким чином він виявляє свій характер, наприклад, розповідаючи публічно про свою хворобу чи досвід переживання насилля; у межах цього підходу вивчається, як аудиторія залучена до мистецтва оповідального виступу, які вербальні та невербальні засоби використані.

Наприклад, якщо ми хочемо оцінити результати участі жінок в інтервенціях, покликаних змінити їхню самоефективність, а завдяки цьому – соціальне та економічне становище їхніх родин, то в межах нарративного аналізу буде важливо дізнатися як те, що саме жінки розповідають про власні зміни, про свої відчуття від участі в інтервенції (тематичний аналіз), так і якими словами говорять учасниці дослідження про своє життя (структурний аналіз). Якщо розповіді про

результати участі в інтервенції є публічними, то в пригоді може стати й перформативний аналіз.

Отже, наративний аналіз можна віднести до позитивістських стратегій дослідження, адже використання наративних досліджень у соціальній роботі можливе, коли йдеться про невелику кількість випадків, що вивчаються. Наративний аналіз, на якому б з підходів він не ґрунтувався (тематичному, структурному, інтеракційному чи перформативному), потребує уваги до деталей тексту та умов, у яких оповідальна історія була виголошена. Розповіді, якщо вони використовуються як дані у дослідженнях із соціальної роботи, самі по собі не мають сенсу, вони потребують інтерпретації та подальшого узагальнення, аналізу, теоретизації.

Список використаних джерел:

1. Семигіна, Т.В. (2020). Чи завжди цифри мають значення: Огляд парадигм дослідження у соціальній роботі. *Path of science*, 6(7), 3001-3011.
2. Уніат, Н.В. (2011). Наратив як метод дослідження особливостей постановки життєвих завдань. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 25, 112-121.
3. Börjesson, U. Söderqvist Forkby, Å. (2020) The concept of home – unaccompanied youths voices and

- experiences. *European Journal of Social Work*, 23:3, 475-485.
4. Engel, R. J., Schutt, R. K. (2016). *The Practice of Research in Social Work*. 4th ed. Thousand Oaks: SAGE Publications.
 5. Jirek, S. L. (2017). Narrative reconstruction and post-traumatic growth among trauma survivors: The importance of narrative in social work research and practice. *Qualitative Social Work*, 16(2), 166-188.
 6. Kearney, R. (2002). On stories. London: Routledge.
 7. McKenzie-Mohr, S., Lafrance, M. N. (2017). Narrative resistance in social work research and practice: Counter-storying in the pursuit of social justice. *Qualitative Social Work*, 16(2), 189-205.
 8. Phelan, J., Rabinowitz, P. (2012). Narrative as rhetoric. In D. Herman, J. Phelan, P. Rabinowitz, B. Richardson, & R. Warhol (Eds.). *Narrative theory: Core concepts and critical debates* (pp. 3-8). Columbus: Ohio State University Press.
 9. Radley, A. Taylor, D. (2003). Remembering one's stay in hospital: A study in recovery, photography and forgetting. *Health: An interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine*, 7(2).
 10. Riessman, C. K. (2008). *Narrative methods for the human sciences*. New York: Sage.
 11. Warhol, R., Lanser, S. (Eds.) (2015). *Narrative theory unbound: Queer and feminist interventions*. Columbus: Ohio State University Press.

Тетяна Семигіна (2020)

**ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ:
ПОГЛЯДИ ЗЗОВНІ ТА ЗСЕРЕДИНИ**

Вперше опубліковано:

Семигіна Т. Етнографічні дослідження у соціальній роботі: погляди ззовні та зсередини. *Wissenschaftliche Ergebnisse und Errungenschaften: 2020: der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «Λ'ΟΓΟΣ» zu den Materialien der internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz (B. 2), 25. Dezember, 2020.* München: Europäische Wissenschaftsplattform, 2020. С.97-99.

Визнання соціальної роботи як наукової спеціальності, за якою можливий захист дисертацій, привертає увагу до мультиметодної методології проведення наукових досліджень у цій галузі. Специфічна особливість досліджень у соціальній роботі – це їхній прикладний характер, адже вони покликані допомогти розв'язати конкретні соціальні мікро- та макропроблеми задля піднесення соціального добробуту, досягнення ключових цілей сучасної соціальної роботи.

Водночас такі дослідження повинні мати виразний клієнтоцентрований характер, а також передбачати залучення клієнтів соціальної роботи та представників соціальних спільнот як співдослідників.

У сучасній літературі виокремлюють низку парадигм досліджень у соціальній роботі – позитивістська, інтерпретативна та критична. Дві останні відносять до непозитивістських або постпозитивістських парадигм [1]. Кожна з них передбачає певну методологію дослідження і формат стосунків між учасниками дослідження. Ця розвідка має на меті розглянути специфіку використання у соціальній роботі етнографічного методу дослідження, який відносять до інтерпретативної парадигми, згідно з якою реальність інтерпретується дослідниками через соціальні політичні, культурні, економічні, етнічні та гендерні цінності.

Етнографічне дослідження передбачає вивчення характерних для респондентів або певної соціальної/професійної групи практик у звичних для них повсякденних умовах (як правило, проводиться з використанням метода «польового» спостереження, тобто включеного спостереження у природних умовах, ведення «польових нотаток» певної практики). Це, прикладом, дає змогу зафіксувати рутинні дії людей, описати, як реалізується та чи інша інтервенція соціальної роботи [3; 6]. Проведення тривалого періоду у певному закладі, де здійснюється інтервенція, або

там, де перебувають клієнти соціальної роботи, дозволяє побачити та зрозуміти, що говорять і що роблять фахівці, клієнти, заявники тощо, в яких умовах здійснюється соціальна робота, або середовище нинішніх чи потенційних клієнтів соціальної роботи. Від дослідників очікують співучасті у пропонуванні змін та подекуди у впровадженні чи просуванні інновацій у політиці, програмах, інтервенціях.

Наведемо як приклад етнографічне дослідження досвіду соціальних працівників із захисту дітей у Великобританії. Воно проводилось у 2011–2012 роках і спиралось на дані спостереження, яке здійснювалось під час переміщення соціальних працівників по місцях (місто, вулиці та райони навколо будинків користувачів служб), де вони працювали, а також інтерв'ю з практиками, які відбувались безпосередньо у цих місцях. Вивчався емоційний, афективний досвід соціальних працівників щодо цих місць та мікрорайонів, де фахівці не завжди почували себе у безпеці, стосунків із людьми, від яких працівники відчували загрозу. Зрештою, було визначено, як цей негативний досвід впливає на потенціал працівників захищати дітей [5].

Інше британське дослідження, в якому було використано етнографічний метод, вивчало поведінку клієнтів соціальних закладів, у яких сформувалась залежність від соціальних послуг, відмінності у поведінці клієнтів та соціальних працівників, і дійшло ви-

сновків про шляхи розвитку автономії користувачів послуг [9].

Етнографічні спостереження можуть поставити під сумнів знання, отримані шляхом опитування чи вивчення звітних документів. Приміром, Р. Маджо, спеціаліст із антропологічних досліджень, поставив під сумнів універсальність та ефективність програм раннього втручання для дітей, які мають інвалідність. У період з 2016 по 2017 рік він провів 12 місяців етнографічних польових робіт серед співробітників програми раннього втручання «Підготовка до життя», що діє в Дардейлі (неблагополучному районі на півночі Дубліна). Під час дослідження науковець спостерігав за взаємодією між матерями, залученими до програми, та наставниками, з якими вони були в парі, щоб зрозуміти етичні наслідки втручання, яке відбувалось у перші роки життя дітей. Його довгострокові спостереження дали авторові підстави кинути виклик публікаціям про політику раннього втручання, висловити низку обґрунтованих етичних застережень [7].

Етичні питання постали й у дослідженні, під час якого група вчених з Фінляндії та Великобританії спостерігала за двома жіночими громадами у сільському Непалі з 2012 по 2013 рік і вивчала в такий спосіб соціальні ієрархії, гендерні стосунки та питання влади у громадах. За підсумками цього дослідження було зроблено висновки, які стосуються не тільки конкрет-

ного контексту, а й досліджень із соціальної роботи в цілому та ролей дослідників, ефекту їхньої присутності, етичної відповідальності та саморефлексії [8].

Етнографічні методи можуть поєднуватись з анкетуванням, глибинним інтерв'ю, щоденниковим методом, методом «таємний покупець» абощо. Так, А. Ярошенко, котра вивчає підготовку кандидатів для створення сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з липня 2018 по вересень 2019 р. проводила інтерв'ювання і відкрите включене спостереження за роботою сертифікованих для проведення програми «Прайд» тренерів на базі КМЦСССДМ. Дослідження мало на меті виявити гендерні стереотипи у програмі і було спрямоване на демаскування «прихованого плану» (латентних стереотипів та їх закріплення) у роботі тренерів. Зasadничою концепцією дослідження слугувала гендерно чутлива соціальна практика і доведене іншими дослідженнями розуміння того, що впровадження втручань повинно зважати на потужний вплив «прихованого плану» на негативні переконання, думки і поведінку. За підсумками дослідницької роботи авторка запропонувала низку змін до програми підготовки потенційних батьків, у сім'ї яких будуть влаштовані діти [2].

У сучасній закордонній соціальній роботі поширення також набуває аутоетнографічний підхід, який є

ближчим до критичної парадигми досліджень. Результатом такого дослідження є високо персоналізовані нарративні розповіді про взаємодію дослідника з конкретними соціокультурними контекстами у прагненні дізнатись більше про явище [4]. Соціальні проблеми описуються зсередини, створюючи нарративи, що відображають досвід повсякденного життя, іноді досить безладний [10]. По суті дослідники змішують ролі – того, хто власне проводить дослідження, і того, чий досвід є предметом дослідження (наприклад, аналізують власний досвід перебування у соціальному закладі, досвід розлучення, досвід зміни статі чи камінг-ауту, життя з певною хворобою, виживання у певних умовах тощо).

Опрацювання результатів етнографічного дослідження як сукупності різномірних антропоморфних й антропоцентричних суб'єктивістських підходів відбувається із застосуванням аналітичних стратегій обробки даних якісного дослідження (це може бути тематичний аналіз, якісний дискурсивний аналіз тощо). Етнографічне дослідження потребує концептуальної, теоретичної рамки, в межах якої дослідники стежать за обраними одиницями спостереження, здійснюють аналіз зібраного емпіричного матеріалу згідно з індикаторами та роблять аргументовані висновки.

При проведенні та опрацюванні матеріалів етнографічного дослідження неминуче постають етичні та методологічні проблеми, зумовлені:

1) перебуванням дослідників у досліджуваному середовищі та їхньою взаємодією з іншими учасниками дослідження, наприклад, співробітниками, клієнтами, членами громад;

2) залученням дослідників до творення соціальних змін;

3) балансуванням між суб'єктивністю позиції дослідників (і водночас виразним усвідомленням тих власних цінностей, на основі яких робиться інтерпретація результатів) та вимогами до надійності результатів дослідження.

Таким чином, проведення етнографічних досліджень у соціальній роботі може бути спрямоване на вивчення професійної практики й втручань соціальної роботи, середовища, в якому перебувають нинішні чи потенційні клієнти соціальної роботи, соціальних відносин у соціальній роботі, соціокультурного контексту та певного соціального досвіду. Такі дослідження являють собою переважно антропоцентричні та суб'єктивістські за своєю природою наукові розвідки, виконані у межах виразно означеної теоретичної концепції і цінностей дослідників. «Польові» спостереження, зокрема й самоспостереження, та «польові нотатки» повинні допомогти розв'язати певні соціальні проблеми задля досягнення соціального розвитку.

Література

1. Семигіна, Т. В. (2020). Чи завжди цифри мають значення: Огляд парадигм дослідження у соціальній роботі. *Path of science*, 6(7): 3001-3011.
2. Ярошенко, А.А. (2020). Від стереотипів до різноманіття: гендерний аналіз програми підготовки замісних батьків. *Path of Science*, 6(6): 7001-7016.
3. Enquix, B. (2014). Negotiating the field: Rethinking ethnographic authority, experience and the frontiers of research. *Qualitative Research*, 14(1): 79–94.
4. Gant, V. et al. (2019). Social work through collaborative autoethnography. *Social Work Education*, 38(6): 707-720.
5. Jeyasingham, D. (2018). Place and the uncanny in child protection social work: Exploring findings from an ethnographic study. *Qualitative Social Work*, 17(1): 81–95.
6. Leigh, J. et al. (2020). Revealing the hidden performances of social work practice: The ethnographic process of gaining access, getting into place and impression management. *Qualitative Social Work*, doi: 10.1177/1473325020929067.
7. Maggio, R. (2019). Challenging the challenge: The Ethics of Early Intervention. *Narrare i gruppi*, 14(1): 79-102.
8. Mikkonen, E., Laitinen, M., Hill, C. (2017). Hierarchies of knowledge: Analyzing inequalities within the social work ethnographic research process as ethical notions in knowledge production. *Qualitative Social Work*, 16(4): 515–532.

9. Parsell, C., Stambe, R., & Baxter, J. (2018). Rejecting Wraparound Support: An Ethnographic Study of Social Service Provision. *The British Journal of Social Work*, 48(2): 302–320.
10. Witkin, S. L., ed. (2014). *Narrating Social Work Through Autoethnography*. New York: Columbia University Press.

*Тетяна Семигіна, Олена Карагодіна,
Сергій Дворяк (2020)*

ЦИФРОВИЙ ФОРМАТ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: РЕФЛЕКСІЇ ПРАКТИЧНОГО ДОСВІДУ

Вперше опубліковано:

Семигіна Т. В., Карагодіна О.Г., Дворяк С.В. Цифровий формат досліджень із соціальної роботи: рефлексії практичного досвіду. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*. 2020. Вип.3 (132). С. 89–97.

Вступ

З розвитком комунікаційних технологій у наукових публікаціях розгортається дискусія щодо методів збору даних з використанням мережі Інтернет (Hine, 2005; Fielding, Lee, Blank, 2016). Предмет таких обговорень варіюється залежно від галузі й методології досліджень, дизайну, ресурсів і досвіду їх виконавців. Широко обговорюваними питаннями цієї проблематики є якість даних, зібраних за допомогою усного, пи-

сьмового та онлайн опитувань і відносні переваги традиційних дослідницьких підходів (Abrams, Wang, Song, Galindo-Gonzalez, 2015; Johnson, Scheitle, Ecklund, 2019).

На думку окремих авторів, офлайн середовище, зокрема, особисте фокус-групове опитування надає можливості для збору інформації щодо складніших або неоднозначних питань, коли важливо застосовувати гнучку фасилітацію спілкування (Chen, Neo, 2019). Проте думки щодо обмежень цифрового формату польового етапу досліджень не можна вважати остаточною: технологічний контекст постійно змінюється, до того ж карантинні заходи, зумовлені пандемією COVID-19, стимулювали пришвидшення цифровізації багатьох сфер життя, зокрема й досліджень, адже соціальне (фізичне) дистанціювання унеможливило застосування традиційних віч-на-віч методів збору інформації.

Мета та завдання дослідження

Ця розвідка має на меті охарактеризувати можливості та обмеження використання цифрових технологій для збору інформації у дослідженнях із соціальної роботи.

У статті ми представимо варіанти та ресурси для дослідників, які відчують потребу в зміні дизайну, визначимо застереження щодо використання онлайн інструментів у дослідженнях із соціальної роботи.

Методологія дослідження

Це дослідження побудоване на основі системного аналізу закордонної літератури (доступних авторам розділів повнотекстових монографій та публікацій у наукових періодичних виданнях, де представлено методологічні питання проведення онлайн досліджень). Також автори вдалися до рефлексії власного досвіду, пов'язаного з організацією збору інформації за допомогою онлайн технологій, відповідно до завдань низки дослідницьких проектів, реалізованих за їхньою участю.

Одиницями аналізу виступили: онлайн інструменти збору дослідницької інформації; характеристики цих інструментів; переваги та обмеження онлайн інструментів; специфічні виклики використання онлайн технологій збору інформації у дослідженнях із соціальної роботи.

Результати дослідження

Сучасні онлайн технології дозволяють проводити різні види кількісних досліджень. Для цього придатні такі засоби програмного забезпечення, як Qualtrics або SurveyMonkey. Також використовуються GoogleForms та формати опитування, які пропонують соціальні медіа. Перевага GoogleForms у їхній безкоштовності, простоті та можливості отримати швидку базову обробку статистичної інформації. Така швидкість буває досить важливою, коли потрібно отримати інформацію для подальших управлінських рішень (Карагодіна, Пожидаєва, Карагодіна, 2020).

Якісні дослідження теж поступово переходять у віртуальний простір. Дедалі більшого поширення набувають онлайн інтерв'ю, що провадять у синхронній та асинхронній формах. Синхронна форма передбачає режим запитання-відповідь у реальному часі. Таке інтерв'ю можна зробити за допомогою багатьох месенджерів, що передбачають відео чи голосовий зв'язок, через чати або за допомогою програм онлайн конференцій (Skype, Zoom, MS Teams абощо). Асинхронна – це письмові відповіді на питання опитувальника, які надсилаються електронною поштою; самостійний запис аудіо відповідей на питання, які також можуть бути надіслані на пошту дослідників чи на їхні особисті скриньки у соціальних мережах. Приміром, деякі

глибинні інтерв'ю можливо провести за допомогою листування електронною поштою (Fritz, Vandermause, 2018).

В умовах пандемії COVID-19 розвивається практика онлайн фокус-груп, а також проведення структурованих та глибинних інтерв'ю (особливо у випадках повторних, тобто так званих *follow-up* опитувань). Найприйнятнішими засобами для цього на сьогоднішній момент видаються:

- відеоконференції Zoom (40 хвилин безкоштовно або без обмежень в часі за умови оплаченого акаунту, з можливістю запису розмови, функцією демонстрації екрану з текстом чи ілюстраціями);
- Skype (безкоштовні аудіо та відеодзвінки; дуже чутлива до якості інтернет-зв'язку платформа; потребує власного акаунту);
- MS Teams (безкоштовні відеодзвінки; є можливість запису);
- GoToMeeting (формат відеоконференцій, схожий на роботу в Zoom; немає обмежень в часі, але є обмеження щодо відеозапису) тощо.

На початку 2000-х рр. було висловлено думку (Hine, 2005), що деякі методи дослідження не можуть бути віртуалізованими, і тому від них слід відмовлятися або використовувати замість них інші способи

отримання інформації, скажімо, опитування. Втім останніми роками арсенал онлайн методів дослідження значно збільшився. Однією з цікавих модифікацій традиційного збору інформації є, наприклад, аудіо-інтерв'ю за допомогою комп'ютера (Audio Computer-Assisted Structured Interview, ACASI), що вважається технічно нескладним, зручним і водночас дозволяє забезпечити більшу конфіденційність та приватність, ніж очна комунікація (Falb, Tanner, Asghar et al., 2017). За цією технологією учасники опитування можуть прослухати аудіозапис питань і відповісти на них з екрана планшета або клавіатури, отож в такий спосіб вони позбавляються ризиків потрапити у незручне становище через спілкування з інтерв'юерами на «дражливі» теми, як-от порушення закону або ризикована сексуальна поведінка. Наразі також окрім вищезазначених технологій можна використовувати збір даних за допомогою спостереження за веб-сайтами, віртуальну етнографію, дискусійні групи або електронні форуми тощо (Fielding, Lee, Blank, 2016; Schiek, Ullrich, 2019).

Використання онлайн технологій для збору даних має низку переваг:

- можливість користування нами за умов обмеженого пересування та фізичного дистанціювання,

- можливість охопити людей зі значної кількості географічних локацій,
- нижчі витрати на збирання інформації.

Відзначено, що нові форми звернення до респондентів з цікавим візуальним оформленням анкети (відео, зображення, анімація) стимулюють інтерес потенційних учасників до опитування та надають їм відчуття психологічної свободи (Окландер, Окландер, Яшкіна, 2018). Онлайн питальник може бути заповнений респондентами у зручний для них час та в зручному місці. Також розвиваються нові технічні можливості контролю за проходженням опитування (зокрема, інтерв'ю), з'являються новітні програмні засоби, що запобігають появі помилок при введенні інформації, контролюють уважність респондентів та автоматично зберігають отриману дослідницьку інформацію.

Водночас проведення онлайн опитувань або спостережень породжує низку питань, пов'язаних із методологією дослідження та дослідницькою етикою, відповідальністю перед клієнтами та професією (Chen, Neo, 2019; Hine, 2005; Glassmeyer, Dibbs, 2012).

Одне з проблемних питань – це набір учасників дослідження. Як їх залучити, як мотивувати до участі? В деяких випадках це комплексне завдання, що стоює водночас і утримання клієнтів у проекті з надання певної послуги (корекційних заходів, супрово-

ду, медичної інтервенції в осіб з наркотичною залежністю тощо). Одним з прикладів розв'язання завдання залучення респондентів до дослідження є мотиваційне інтерв'ювання, що здійснюється через мобільні платформи. Це дозволяє відносно швидко виявити індивідуальні потреби клієнта і запропонувати йому консультативні втручання в індивідуалізований спосіб. Такі заходи зворотного зв'язку видаються перспективним методом мотивації до участі в лікуванні залежності та забезпеченні прихильності завдяки активізації цілеспрямованої діяльності – навіть при фізичному або емоційному стресі, притаманному більшості узалежнених клієнтів (Collins et al., 2014).

Для досліджень з соціальної роботи також особливої актуальності набуває їх ресурсне забезпечення, адже не всі клієнти мають засоби телекомунікації, сталий інтернет-зв'язок, навички використання цифрових платформ і умови для того, щоб брати участь у дослідженні, особливо в онлайн інтерв'ю. Це породжує явище, що дістало у сучасній соціальній роботі назву «цифрова нерівність», або «цифрова ексклюзія» (Каркач, Семігіна, 2019). Отже цифровий формат досліджень робить їх більш акцентованими на тих, хто має сталий доступ до Інтернету.

Під час онлайн досліджень доводиться співпрацювати з партнерськими організаціями, які можуть

забезпечити доступ до певної цільової групи. Особливо це стосується ситуацій, коли вивчаються характеристики певних специфічних вибірових сукупностей, приміром, представників маргіналізованих або закритих спільнот. Відтак більшої пильності потребує визначення й дотримання принципів формування вибірки. Втім, така проблема виникає досить часто, коли йдеться про онлайн опитування (ESOMAR, 2016). У кожному разі варто ретельно описати процедури добору респондентів: де було розміщено інформацію про дослідження, кому надсилались запрошення, чи були якісь фільтри для відбору учасників тощо.

Далі постає завдання отримання поінформованої згоди на участь у дослідженні. В онлайн опитуваннях його можна вирішити шляхом надання потрібної інформації у передмові та відповідного формулювання першого запитання. У деяких випадках перед початком інтерв'ю передбачено отримання письмової згоди електронною поштою (навіть із цифровим підписом).

Складне питання в онлайн дослідженнях – це гарантування анонімності збору інформації. Наразі не всі клієнти погоджуються на відеоінтерв'ю. Вони надають перевагу аудіозапису або взагалі відмовляються від онлайн комунікації. Так, ми планували проводити напівструктуровані інтерв'ю у різних регіонах України з жінками, які тривалий час живуть із ВІЛ. Перед-

бачалось, що це можуть бути інтерв'ю через Viber, Skype, відеочат у Фейсбуці або шляхом розмови мобільним телефоном. Проте процедура проведення таких інтерв'ю виявилась надмірно складною. Організація, що координує допомогу цим жінкам, погодилась надати тільки інформацію про координаторів допомоги, які мали сконтактувати з жінками. Клієнтки не погоджувалися на те, щоб номери їхніх мобільних телефонів чи посилання на сторінки в соціальних мережах були передані третім особам. Водночас проводити індивідуальні інтерв'ю у присутності працівника організації, яка надає соціальні послуги, не було доцільно в силу приватного характеру запитань.

Проблема ідентифікації учасників дослідження постає і під час онлайн конференції (фокус-груп, дискусій). Наразі мають бути прибрані всі особисті ідентифікатори, включно з іменем та тлом запису, особливо якщо людина дає інтерв'ю вдома. Відеоконференції повинні мати запаролений доступ до конкретної зустрічі. Такі процедурні моменти мають бути доведені учасникам дослідження на етапі підготовки до заходу й отримання згоди на участь. Загалом, організація та фасилітація, модерування онлайн дискусій потребує особливих навичок, зокрема, навичок підтримання інтересу до обговорення у групі. Адже під час дискусій у цифровому форматі, тим більше при виключено-

му відео, увагу учасників утримувати набагато складніше.

Зазначається також, що в онлайн дослідженнях подекуди виникає питання щодо достовірності наданої учасниками інформації: під час відповідей на опитування в Інтернеті набагато більше ризиків помилитися, перевірка інтерв'юерами розуміння респондентами питань відсутня (Окландер, Окландер, Яшкіна, 2018). Також слід взяти до уваги, що в багатьох постійних учасників вже сформовані певні поведінкові моделі саморепрезентації в Інтернет-комунікаціях, приміром, зазначення власного віку як «99 років» чи «100 років». Ми зіткнулись із цим, коли проводили онлайн опитування студентів: вони давали такі відповіді на соціально-демографічний блок анкети, ніби заповнювали дані для соцмереж. Такі речі практично не зустрічаються при традиційному (віч-на-віч) опитуванні і цілком можливі при використанні онлайн інструментів. Відтак в онлайн анкетах слід активніше використовувати перевірочні питання і твердження. Також використовують специфічні цифрові технології, наприклад StraightLine – інструмент для відстеження «Прямих ліній» в табличних питаннях, коли респондент/ка ставить одну й ту саму відповідь біля всіх варіантів відповідей.

Збереження записів індивідуальних та групових інтерв'ю являє собою ще один виклик. На це потрібно отримати згоду від учасників. Досвід засвідчує, що краще зберігати такі матеріали не онлайн, а локально і з обмеженим доступом.

Часто в дослідженнях використовують процедуру опитування, так би мовити, змішаного типу, коли інтерв'ю проводиться за присутності польового працівника, в той же час респондент отримує питання та надає відповіді фактично он-лайн (як у вищезгаданій технології ACASI). В такому варіанті респонденту питання не ставляться усно, він їх чує в аудіозапису або бачить на екрані, отже йому потрібно лише натиснути на той варіант відповіді, який здається відповідним. Ця методика забезпечує уникнення багатьох технічних помилок, які невідворотно мають місце за традиційного способу проведення інтерв'ю, коли отримані відповіді спочатку фіксуються на паперовому носії, а потім вносяться інтерв'юером до цифрової бази даних. Крім того, така процедура зводить до мінімуму викривлення та виток потенційно небезпечної для респондентів інформації, яку збирають інтерв'юери, (наприклад, тієї, що стосується їхньої девіантної або злочинної поведінки, ризикованого сексу, насильства, проблем зловживання психоактивними речовинами тощо). Зокрема, нами систематично використовувався такий спосіб збору даних у місцях виконання пока-

рань, коли за внутрішніми правилами закладу однією з умов проведення інтерв'ю із засудженими була присутність охоронців, що при усному опитуванні безумовно унеможливило б отримання правдивих даних (Azbel et al., 2013, Morozova et al., 2013).

З використанням такого методу роль інтерв'юєрів все одне залишається важливою, тому що вони мають детально розповісти респондентам усі умови та правила, в доступний спосіб пояснити і навіть показати, як поводитись із планшетом. Під час інтерв'ю інтерв'юєр має перебувати поруч, щоб за потреби надати допомогу, якщо респондент не може зрозуміти якесь запитання або в нього виникають сумніви щодо техніки фіксації відповідей. Перед початком дослідження всі інтерв'юєри зобов'язані пройти відповідний тренінг і оволодіти технологією ACASI.

Потрібно також взяти до уваги, що сучасні онлайн дослідження не обмежуються лише збиранням інформації від респондентів. В процесі операційних досліджень, які вважають суттєвим елементом так званої науки імплементації (*implementation science*), доводиться провадити певні освітні втручання. Саме тут з'являється значний простір для використання цифрових технологій, зокрема так званої телеедукції. За допомогою Zoom можливо створити аудиторію з достатньою кількістю місць, технологія також дозво-

ляє під час телеконференцій здійснювати зворотній зв'язок, підтримувати інтерактивне спілкування, презентувати різноманітні візуальні матеріали. Так, в одному з наших дослідницьких проєктів використано освітню технологію ECHO (Extension for Community Healthcare Outcomes), що визнана практикою із доведеною ефективністю (Agora et al., 2007). Програма передбачає дистанційне навчання медичного персоналу (лікарів і медичних сестер) та соціальних працівників, що надають терапевтичну і реабілітаційну допомогу особам з опією залежністю. Протягом двох років двічі на місяць у регулярних навчальних телеконференціях беруть участь по 2-3 особи від 24-х сервісних центрів. Паралельно ведеться спостереження за порівняльною групою медичних та соціальних працівників з 12 осередків, персонал яких не бере участі в освітній програмі, а також оцінюються результати професійної діяльності фахівців із досліджуваних груп за показниками життя їхніх пацієнтів. Це дає змогу вимірювати вплив дистанційного освітнього втручання на результативність професійної діяльності у сфері медико-соціальної реабілітації клієнтів, залежних від психоактивних речовин (Filiprovych, 2019).

Ще один спосіб, в якому ефективно застосовувати цифрові сучасні технології, – це психологічне консультування пацієнтів, яким в процесі терапії потрібно надати інформацію щодо захворювання та терапевти-

чної інтервенції. Зокрема, йдеться про підтримувальну терапію агоністами опіоїдів, яка в нашій країні більше відома під назвою «замісна підтримувальна терапія». Доведено, що застосування агоністів опіоїдів – метадону та бупренорфіну – потребує паралельних освітніх інтервенцій, під час яких пацієнту необхідно надати науково обґрунтовану інформацію щодо його захворювання (хімічної залежності), а також можливих наслідків вживання наркотиків, особливо якщо вони вживаються шляхом ін'єкцій. Також пацієнтам потрібно знати багато деталей щодо режиму терапії, правил поведінки під час лікування агоністами опіоїдів та можливих побічних ефектів цих препаратів. Особливу увагу необхідно приділяти питанням передозування, оскільки воно становить безпосередню загрозу життю. Є й інші чинники, що впливають на якість та ефективність лікування і також мають бути взяті до уваги: профілактика рецидиву вживання наркотиків, робота із власними емоціями, складнощі взаємодії з оточенням, сімейні та економічні проблеми, що постійно супроводжують захворювання на наркотичну залежність (Langdon et al., 2020). За стандартною процедурою (Міністерство охорони здоров'я України, 2008), така інформація має надаватись пацієнту протягом кількох тижнів від початку лікування. Але як показали попередні дослідження (Mazhna et al., 2016), цей компонент втручання виконується формально або ігнору-

ється через брак часу та недостатню забезпеченість медичних закладів соціальними працівниками. Втім, проблема може бути успішно вирішена завдяки використанню цифрових технологій (Moore et al., 2013).

У нашому дослідженні пацієнти від початку лікування отримують можливість безкоштовно телефонувати на певний номер, за яким в режимі інтерактивного спілкування вони обирають цікаву їм тему і прослуховують інформацію щодо захворювання, лікування та реабілітації стільки разів, скільки потрібно для засвоєння важливих для них даних та правил. Технологія дозволяє відслідкувати, як часто респонденти звертаються за інформаційною підтримкою, які теми мають найбільшу популярність і яким чином використання такого методу впливає на результат втручання.

На онлайн дослідження цілком поширюється норма Глобальних етичних принципів соціальної роботи (2018 р.): «Соціальні працівники повинні усвідомлювати, що використання цифрових технологій та соціальних медіа може загрожувати дотриманню багатьох етичних стандартів, зокрема, таких як повага приватності та конфіденційності, недопущення конфлікту інтересів, компетентність, належне ведення документації тощо, і тому повинні отримати необхідні знання та навички для протистояння неетичній практиці при використанні технологій» (Семигіна, 2019).

У таблиці 1 узагальнено переваги та обмеження, сильні та слабкі сторони онлайн досліджень у соціальній роботі.

Таблиця 1. Характеристики онлайн досліджень у соціальній роботі

	Переваги	Обмеження
Кількісні дослідження	<ul style="list-style-type: none"> • Відносно дешевий спосіб дослідження • Вища швидкість збору та обробки інформації • Можливість використання високотехнологічних методик • Можливість заповнення анкети у зручний час та в зручному місці 	<ul style="list-style-type: none"> • Вибірка формується виключно з інтернеткористувачів (цифрова ексклюзія некористувачів Інтернету) • Відсутність контролю за адекватністю відповідей та розумінням питань
Якісні дослідження	<ul style="list-style-type: none"> • Відносно дешевий спосіб дослідження • Можливість охопити людей із різних географічних локацій • Можливість отримати глибшу інформацію 	<ul style="list-style-type: none"> • Технічні проблеми: потрібен стабільний Інтернет-зв'язок, цифрова компетентність тощо • Проблема із дотриманням анонімності та приватності • Відволікання уваги респондента • Клієнти соціальної роботи не завжди можуть вербалізувати свої проблеми (за відсутності активного співрозмовника)

Отже, рефлексія власного досвіду, а також аналіз закордонних видань (Glassmeyer, Dibbs, 2012; Johnson, Scheitle, Ecklund, 2019) дає підстави стверджувати, що перехід від традиційних до онлайн досліджень потребує розвитку деяких специфічних навичок як у дослідників, так і в учасників. Потрібні дуже чіткі вказівки, певний додатковий час і мінімізація кількості різних технологій, які застосовуються. Приміром, якщо відбувається онлайн фокус-група, то учасники не завжди розуміють правила участі, остерігаються висловлюватись і швидко втомлюються. Чимало клієнтів соціальної роботи не можуть належним чином вербалізувати свій стан чи труднощі, спілкування електронною поштою чи через месенджери являє для них виклик.

Висновки

У дослідженнях із соціальної роботи можливо використовувати цілий спектр онлайн методів та інструментів збору інформації. При цьому слід зважити на методологічні, організаційні та етичні переваги й обмеження онлайн технологій, насамперед, на спроможність клієнтів (респондентів) використовувати цифрові технології та гарантування приватності.

Подальшого вивчення потребують такі аспекти, як заохочення користувачів Інтернету до участі в дослідженнях із соціальної роботи, навички спілкування з учасниками онлайн досліджень та фасилітації онлайн дискусій. Особливу увагу в найближчій перспективі мають привернути «комплексні» онлайн технології, що використовуються для певних видів втручань (консультування, навчання тощо) і водночас дозволяють накопичувати певну інформацію про клієнтів, тобто виступають технологіями збору, збереження та обробки даних.

Список літератури

- Карагодіна, О., Пожидаєва, О., Карагодіна, М. Ставлення студентів до дистанційного навчання в період карантину. *«Інтернет-освіта-наука-2020»: XII Міжнар. науково-практ. конф. (26-29 травня, 2020, Вінниця)*. Вінниця : ВНТУ, 2020. С. 270-272.
- Каркач, А.В., Семигіна, Т.В. Подолання цифрової нерівності як виклик для сучасної соціальної роботи з літніми людьми. *Paradigms of the Modern Educational Process: Opportunities and Challenges for Society*. Dallas: Primedia eLaunch LLS, 2019. P. 96-105.
- Міністерство охорони здоров'я України. *Про затвердження методичних рекомендацій «Замісна підтримувальна терапія в лікуванні із синдромом залежності від опіоїдів: Наказ від 10.11.2008 № 645*. URL:

<https://zakononline.com.ua/documents/show/3571335713>.

- Окландер, М.А., Окландер, Т.О., Яшкіна, О.І. Тенденції маркетингових досліджень: онлайн панелі та онлайн спільноти. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2018. №1. С. 118-129.
- Семигіна, Т. Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019№ 1. С. 70-85.
- Abrams K. M., Wang Z., Song Y. J., Galindo-Gonzalez S. Data richness trade-offs between face-to-face, online audiovisual, and online text-only focus groups. *Social Science Computer Review*, 2015. Vol. 33. P. 80–96.
- Arora S., Geppert C.M., Kalishman S., et al. Academic health center management of chronic diseases through knowledge networks. *Journal of the Association of American Medical Colleges*. 2007. Vol. 82. P. 154-60.
- Azbel L., Wickersham J.A., Grishaev Y., Dvoryak S., Altice F.L. Burden of Infectious Diseases, Substance Use Disorders, and Mental Illness among Ukrainian Prisoners Transitioning to the Community. *PLoS ONE*. 2013. Vol.8(3). URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0059643>
- Chen J., Neo P. Texting the waters: An assessment of focus groups conducted via the WhatsApp smartphone messaging application. *Methodological Innovations*. 2019. Vol. 12 (3). URL: <https://doi.org/10.1177/2059799119884276>

- ESOMAR. *International Code on Market, Opinion and Social Research and Data Analytics*. 2016. URL: <https://www.esomar.org/what-we-do/code-guidelines>
- Falb K., Tanner S., Asghar K. et al. Implementation of Audio-Computer Assisted Self-Interview (ACASI) among adolescent girls in humanitarian settings: feasibility, acceptability, and lessons learned. *Conflict and Health*. 2016. Vol. 10 (32). URL: <https://doi.org/10.1186/s13031-016-0098-1>.
- Fielding N., Lee R., Blank G. *The SAGE Handbook of Online Research Methods*. London SAGE, 2016.
- Filipovych M. *Opioid addiction beliefs and attitudes of primary health care clinicians in Ukraine*. Poster presentation /CPDD Meeting. 2019. URL: https://cpdd.org/wp-content/uploads/2019/07/abstracts_2019.pdf
- Fritz R. L., Vandermause, R. Data Collection via In-Depth Email Interviewing: Lessons From the Field. *Qualitative Health Research*. 2018. Vol.28(10). P. 1640–1649.
- Glassmeyer D. M., Dibbs, R. Researching from a distance: Using live web conferencing to mediate data collection. *International Journal of Qualitative Methods*, 2012. Vol.11. P. 292–302.
- Gravlee C. C., Bernard H. R., Maxwell C. R., Jacobsohn A. Mode effects in free-list elicitation: Comparing oral, written, and web-based data collection. *Social Science Computer Review*. 2013. Vol. 31. P. 119–132.
- Hine C., ed. *Virtual Methods: Issues in Social Research on the Internet*. Berg: Oxford, 2005

- Collins S.E., Kirouac M., Lewis M.A., Witkiewitz K., Carey K. B. Randomized controlled trial of web-based decisional balance feedback and personalized normative feedback for college drinkers. *J studies Alcohol Drugs*. 2014. Vol.75 (6). P. 982–992.
- Langdon, K.J., Ramsey, S. et al. *Development of an integrated digital health intervention to promote engagement in and adherence to medication for opioid use disorder*. *Addict Sci Clin Pract*. 2020. Vol.15(16). URL: <https://doi.org/10.1186/s13722-020-00189-4>
- Mazhnaya A. et al. In Their Own Voices: Breaking the Vicious Cycle of Addiction, Treatment and Criminal Justice Among People who Inject Drugs in Ukraine. *Drugs: Education, Prevention and Policy*. 2016. Vol. 23(2). P.163-175.
- Moore B. A., Fazzino T., Barry D. T. et al. The Recovery Line: A pilot trial of automated, telephone-based treatment for continued drug use in methadone maintenance. *Journal of Substance Abuse Treatment*. 2013. Vol. 45. P. 63–69.
- Morozova O., et al. Ukrainian prisoners and community reentry challenges: implications for transitional care. *Int J Prison Health*. 2013. Vol. 9 (1). P. 5-19.
- Johnson D. R., Scheitle C. P., Ecklund E. H. Beyond the In-Person Interview? How Interview Quality Varies Across In-person, Telephone, and Skype Interviews. *Social Science Computer Review*, 2019. URL: <https://doi.org/10.1177/0894439319893612>
- Schiek D., Ullrich C. G. Using Web Forums for Qualitative Inquiries: Empirical Findings on the Conditions and Techniques for Asynchronous Online Group Discussions. *The Qualitative Report*, 2019. Vol. 24. P. 5-16.

РОЗДІЛ 3

Застосування конкретних методик для дослідження

Ольга Столярик (2020)

ОЦІНКА ЯКОСТІ ЖИТТЯ СІМЕЙ, ЩО ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ, ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Вперше опубліковано:

Столярик О. Оцінка якості життя сімей, що виховують дітей з аутизмом, як інструмент соціальної роботи. *Path of Science*. 2020.Vol. 6(2). P. 5001-5007.

ВСТУП

В соціальній роботі, соціології, психології в останні роки інтегральним показником благополуччя життєдіяльності особистості та групи є конструкт «якість життя», який включає в себе оцінку суб'єктивних та об'єктивних критеріїв виміру ступеня задоволення індивідом чи соціальною групою основних сфер функціонування в суспільстві. Враховуючи той факт, що найближчим мікросередовищем розвитку та становлення індивіда є сім'я, важливо враховувати параметри оцінки якості життя сім'ї, як особливої со-

ціальної групи та її вплив на кожного члена зокрема. Народження дитини з розладом спектру аутизму (далі в тексті – РСА) є детермінантом кількісних та якісних змін в життєдіяльності родини. Виховання дітей з порушеннями розвитку вимагає вивчення якості життя сім'ї крізь лінзи інвалідності її члена, яка безпосередньо чи опосередковано впливає на спосіб життя, функціонування та благополуччя родини.

МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ

Мета даної розвідки – здійснити огляд літератури стосовно методології оцінки якості життя сім'ї, що виховує дитину з аутизмом, виявити інструменти, якими вона послуговується та проаналізувати їх специфіку, з врахуванням конкретних цілей та мети.

Це наукове дослідження ґрунтується на аналізі наукової літератури на основі пошукових запитів у *GoogleScholar*. Для пошуку використовувались ключові слова «*family quality of life*», «*FQOL*», «*autism*», «*ASD*», «*methodology quality of life*».

Під час пошуку було обрано інтервал 2000-2019 рр. Проте у вибірку потрапили й ті праці, що були опубліковані раніше і в яких викладено концептуальні засади, що сформували сучасні уявлення про поняття «якість життя сім'ї» та «якість життя сім'ї, що виховує

дитину з аутизмом», «методологія оцінки якості життя» (як-от теорія якості життя Н. Зуна, метод оцінки якості життя сім'ї, що виховує дитину з порушеннями розвитку І. Браун та ін.), які розглядають якість життя сім'ї через лінзи інвалідності одного із її членів, що формує особливі умови її функціональної життєдіяльності.

Під час пошуку було отримано понад 15000 посилаць на англомовні, російськомовні та вітчизняні публікації. Для аналізу відібрано ті повнотекстові статті, до яких наявний доступ через наукометричні бази даних і які розкривали концептуальні засади конструкту «якість життя сім'ї», розкривали механізми та інструменти методології оцінки якості життя сім'ї, специфіку впливу діагнозу РСА на благополуччя сімей. Загалом до вибірки аналізу потрапило 30 наукових праць.

Під час аналізу було використано загальнонаукові методи аналізу та синтезу, узагальнення. Параметрами аналізу виступали: концептуально тло конструкту «якість життя сім'ї» у соціальній роботі; характеристики методології оцінки якості життя сім'ї, що виховує дитину з аутизмом, її вплив на життєстійкість та функціональність сімей.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Згідно із визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я конструкт «якість життя» включає фізичне, психологічне, емоційне і соціальне самопочуття людини, ґрунтоване на її суб'єктивній оцінці власного соціального статусу в суспільстві [14]. Різні наукові підходи визначають якість життя за власними критеріями, так у філософії прийнято визначати її як комплексну характеристику особистості в соціальних системах, яка виражає ступінь свободи, можливості розвитку, сукупність духовних та культурних цінностей; у економічних науках вона розглядається крізь призму задоволення матеріальних та духовних потреб, рівня особистісного розвитку та благополуччя, безпеки індивіда [1]. Соціальна робота підходить до визначення якості життя крізь лінзи соціальних ресурсів, що сприяють задоволенню економічних, освітніх, культурних, моральних потреб особистості та групи, реалізацію прав на спілкування, соціальну інтеграцію, соціальну справедливість. При концептуалізації якості життя сім'ї, що виховує дитину з порушенням розвитку, а саме з РСА, науковці опираються на теорію якості життя сім'ї дослідниці Н. Зуна яка визначає її як взаємодію елементів індивідуального, сімейного та системного (суспільного) рівня, які визначають особливості життєдіяльності, функціональну здатність, соціальну активність, зовнішні і внутрішні ресурси та

потреби родини, що впливають на рівень її благополуччя [20]. Спеціальна дослідна група з якості життя акцентує увагу на факторі інвалідності, що впливає на специфіку як внутрішньо сімейних, так і соціальних відносин, соціальну адаптацію сім'ї, особливі умови її життєстійкості [7]. Визначення рівня якості життя сім'ї, що виховує дитину з РСА, є важливим компонентом у створенні системи соціальної підтримки та захисту цієї групи, тому варто зосередитись на особливостях методології, запропонованої в наукових дослідженнях.

Аналіз літератури дає підстави для твердження, що інструментарій виміру оцінки якості життя сім'ї знаходиться лише на стадії становлення та поки що є досить фрагментарним. Огляд наукових розвідок останніх років дозволяє спостерегти закономірності та принципи конструкту «якість життя сім'ї» [5,15,19]:

1. Якість життя сім'ї є багатовимірним, міждисциплінарним поняттям, яке перебуває під впливом безлічі об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу.
2. Конструкт включає в себе однакові аспекти життєдіяльності в соціальному просторі, однак, різниться важливістю певних аспектів для певної категорії чи групи клієнтів соціальної роботи.

3. Потребує комплексного вивчення, тому для якісних результатів оцінки послуговується декількома методологіями.
4. Мета оцінки якості життя сім'ї – виявити конкретну ціль для втручань соціальної роботи з покращення життєдіяльності клієнта чи групи.

Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) пропонує методологію **HQOFL** (Health related quality of life) – медичний підхід до оцінки якості життя, пов'язаний з захворюваннями одного з її членів, основними критеріями якого є прийняття особистості з інвалідністю чи сім'ї, де він виховується, їхнього місця в системі соціальних відносин. В фокусі уваги HQOFL – ступінь задоволення очікувань, потреб, інтересів сімей крізь призму соціокультурних та моральних цінностей. HQOFL є багатофакторною оцінкою, тому при її вимірі, науковці, як правило, використовують декілька стандартизованих інструментів.

Деякі дослідники пропонують користуватись загальною шкалою оцінки стану здоров'я **SF-12**, опитувальників розладу аутизму ASSQ та SDQ [2]. Така методологія є цікавою, однак швидше орієнтована на медичні сторони впливу захворювання на функціональність сім'ї, та власне оцінку фізичного та психічного благополуччя родини та окремих її членів. Шкалу SF-12 або її розширену версію SF-36 у своїй розвідці та-

кож використовують Р. Ханна, К. Култау, ван М. Тонгерлоу, С. Сузумура [9, 10, 16, 18]. Дослідники визначають стресостійкість як один з критеріїв якості життя сім'ї, що виховує дитину з РСА.

Інші науковці, як-от, Глорія К. Лі, при вимірі HQOFL використали розширений опитувальник стану здоров'я **SF-36**, однак спробували ще й оцінити соціальне благополуччя сім'ї, застосувавши у дослідженні методикку особистісної оцінки сімейної кризи (**FCOPE**), шкалу інвентаризації сімейних ресурсів (**FIRM**) та коротку форму оцінки стресу (**PSI-SF**) [11]. Ця методологія дає добрі результати при оцінці якості життя сім'ї з позицій таких характеристик, як-от стресостійкість, соціальна підтримка, ресурсний потенціал сім'ї, її мобільність, а також дозволяє виявити дисфункціональні ознаки взаємодії у сімейній підсистемі «батьки – дитина».

Коротку форму оцінки стресу у своїх розвідках використовують і інші дослідники, зокрема Л. Дардас і М. Ахмад, які говорять і про необхідність виміру не лише стресостійкості, а й оцінки контрольного переліку способів долання стресу, що визначає основні ресурси та механізми резілієнсу, способи вирішення конфліктних ситуацій, пошук соціальної підтримки, формування відповідальності за прийняття рішень (це інструмент **WCC-R**) [6]. Відповідальність за прийняття

рішень вони визначають як буфер між стресом та якістю життя сім'ї, що виховує дитину з аутизмом.

Джонсон Н., в рамках визначення HQOFL, пропонує застосовувати методику оцінку стресу при аутизмі (**PSSA**) та інструмент оцінки функціональності сім'ї (**FFFS**), що дає кількісні характеристики оцінки взаємодії між родиною та суспільством загалом, оцінку взаємовідносин у сімейних підсистемах «батьки-батьки», «батьки-дитина» [6]. Ця методологія здебільшого орієнтована на внутрішньо сімейні відносини та власне відчуття і інтерпретацію стресу, що виникає при вихованні дитини з РСА, і залишає поза увагою соціальні показники якості життя сім'ї, офіційні та неофіційні джерела підтримки.

Одним із інструментів виміру оцінки якості життя сім'ї, розробленим та рекомендованим ВООЗ є опитувальник **WHOQOL** – 100 та його коротка форма BREF (WHOQOL-BREF), який орієнтований на оцінку фізичного, психічного, соціального благополуччя та оцінку факторів впливу на них соціального середовища, в якому перебуває родина. Даний інструмент у своїх розвідках використовувало чимало закордонних дослідників, як-от Д. Магно, Л. Дардас, М. Ахмад, Л. Танг [8, 12, 17].

Центр дослідження інвалідності Канзаського університету розробив **FQOL** – шкалу оцінки якості жит-

тя сім'ї, якою часто послуговуються науковці в галузі соціальної роботи та психології (Хоффман Л., Маркус Дж., Постон Д., Саммерс Дж., Турнбулл Е., 2006) [7]. Ця методика є якісним інструментом при оцінці якості життя сім'ї, крізь призму соціальної підтримки. Проте в фокусі її уваги – неофіційна соціальна підтримка, що не дозволяє комплексно прослідити об'єктивні фактори підтримки та оцінити вплив системної підтримки. Хоча методика є досить поширеною, однак не універсальною та потребує адаптації в умовах дослідження різних культурних, етнічних груп.

Цікавим видається підхід **ABCX**, що базується на подвійній теорії адаптації родин, що виховують дітей з РСА, Г. МакКубена, яку використовує як основу у своїх наукових дослідженнях П. Позо, Т. Бенжак [3, 13]. В центрі теорії – вплив ступеня важкості розладу та його поведінкової симптоматики на якість життя сім'ї та психологічне благополуччя батьків, а основними критеріями для дослідження автор визначає особливості поведінкових розладів при РСА (**CARS**) та соціальну підтримку, яку отримує родина (**FQLS**). Результати дослідження свідчать про вплив соціальної підтримки на суб'єктивну оцінку якості життя сім'ї. FQLS (І. Браун, Р. Браун та ін., 2006) – потужний діагностичний інструмент, що дозволяє виміряти сфери підтримки соціального функціонування сім'ї та прогнозувати подальші механізми інтервенцій соціальної

роботи [4]. Він включає в себе суб'єктивну оцінку стану фізичного та психічного здоров'я, фінансового благополуччя, сімейних взаємостосунків, неофіційної та офіційної соціальної підтримки, культурних та духовних цінностей, відпочинку та дозвілля, зайнятості та кар'єри, соціальної інтеграції. Нам він видається найбільш вдалим інструментом оцінки не лише якості життя сім'ї, а й впливу соціальної підтримки на благополуччя родини.

Узагальнення описаних вище інструментів оцінки якості життя сім'ї, що виховує дитину з аутизмом, представлено на рис.1. Ця схема дає уявлення про те, що інструменти можуть бути використані як для оцінки функціональної життєдіяльності сім'ї, так і для оцінки певних змінних, які впливають на якість життя сім'ї.

На основі опрацьованої літератури було розроблено та адаптовано до реалій життєдіяльності сімей, що виховують дітей з РСА, **шкалу оцінки якості життя сім'ї** (ШОЯЖС).

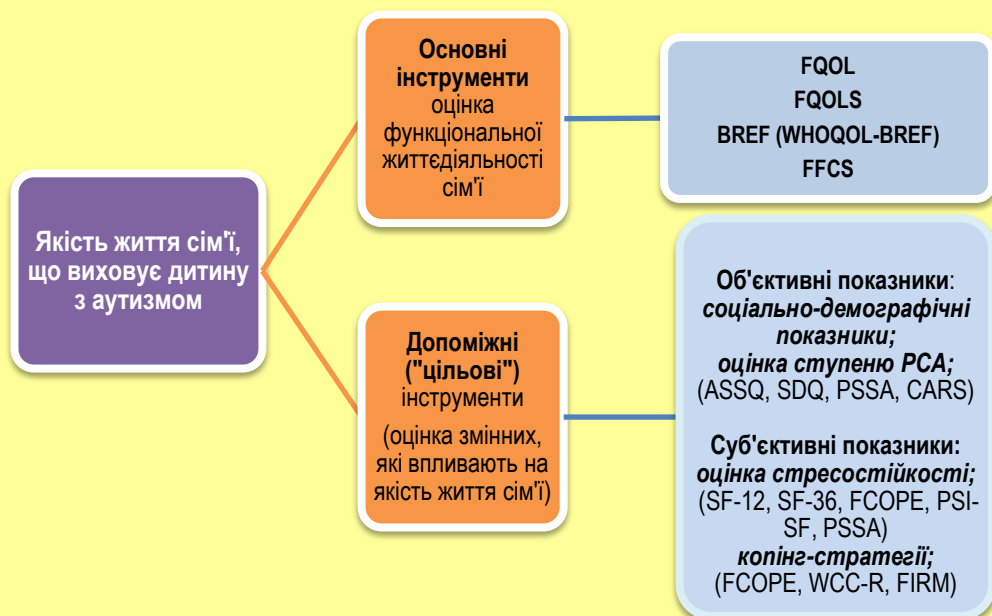

Рис. 1. Інструменти оцінки якості життя сім'ї, що виховує дитину з аутизмом

Методологія включає в себе такі блоки, як: «моя дитина», де включено основні показники ступеня важкості розладу, вік, супутні захворювання, проблематика встановлення діагнозу; «взаємодія з суспільними інститутами та установами», де основним критеріями є доступ до медичних, освітніх, соціальних послуг, стигматизація, задоволення потреб, офіційна соціальна допомога та підтримка; «громадська актив-

ність та соціальне життя», що включає в себе сферу дозвілля, відпочинок, участь у релігійних/культурних об'єднаннях; «родинні стосунки та взаємодія» – оцінка внутрішньо сімейних відносин у батьківській підсистемі, ресурсний потенціал, кар'єра та фінансове благополуччя; «соціальна підтримка» – виявлення та оцінка неформальних джерел соціальної підтримки, їхньої ролі у оцінці якості життя сім'ї; «я і моя дитина» – аналіз стосунків у підсистемі «батьки-дитина», оцінка впливу РСА на батьківський стрес та батьківську компетентність; «соціально-демографічні показники» – вік, стать, сімейний стан, кількість дітей, освіта, зайнятість.

Ця методика дозволяє оцінити рівень задоволення якості життя сім'ї, виходячи не лише з суб'єктивних показників, а й враховуючи об'єктивні фактори впливу макро- та мезо- систем соціального середовища, офіційні джерела соціальної підтримки. Шкала дозволяє виявити проблеми в сферах функціонування родини, та в майбутньому, стане інструментом для розробки та впровадження практик соціальних інтервенцій. Цю методику можна віднести до основних інструментів, оскільки параметри, які вона вимірює, охоплює сфери функціональної активності членів сім'ї як в соціальному середовищі, так і в соціальній мікрогрупі сім'ї.

ВИСНОВКИ

Не існує однієї стандартної методики, яка охоплює всі сфери функціонування родини, як правило, більшість інструментів є фрагментарними, тому для комплексної оцінки використовують декілька інструментів.

При дослідженні якості життя сім'ї варто враховувати специфіку розладу, його поведінкові, соціальні прояви, тому часто науковці послуговуються психометричними методиками, які дають більш розгорнуту інформацію про РСА.

Важливе місце відводиться виміру стресостійкості, як суб'єктивному показнику благополуччя родини та певному буферу між впливом аутизму на функціональність сім'ї та оцінкою її якості. Такі суб'єктивні оцінки видаються найбільш адекватними сучасному розумінню соціальної роботи як сфери партнерських відносин між фахівцями та клієнтами.

Перелік використаної літератури

1. Россошанский, А. И., Чекмарева, Е. А. (2016). Современное состояние и развитие теории и методологии исследования качества жизни населения. *Проблемы развития территории*, 1 (81), 145-149.
2. Allik, H, Larsson, J, Smedje, H (2006). Health-related quality of life in parents of school- age children with As-

- perger syndrome or high-functioning autism. *Health and Quality of Life Outcomes*, 4, 1.
3. Benjak, T. (2011). Subjective quality of life for parents of children with autism spectrum disorders in Croatia. *Applied Research in Quality of Life*, 6(1), 91-102.
 4. Brown, R. I., Schalock, R. L., & Brown, I. (2009). Quality of life: Its application to persons with intellectual disabilities and their families—Introduction and overview. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 6(1), 2-6.
 5. Cummins R. A. (2005). Moving from the quality of life concept to theory. *Journal of Intellectual disability Research*, 49, 699-706.
 6. Dardas, L. A., & Ahmad, M. M. (2014). Quality of life among parents of children with autistic disorder: A sample from the Arab world. *Research in developmental disabilities*, 35(2), 278-287.
 7. Hoffman, L., Marquis, J., Poston, D., Summers, J. A., & Turnbull, A. (2006). Assessing family outcomes: Psychometric evaluation of the beach center family quality of life scale. *Journal of Marriage and Family*, 68(4), 1069-1083.
 8. Johnson. N., Frenn, M., Feetham, S., Simpson, P. (2011). Autism Spectrum Disorder: Parenting Stress, Family Functioning and Health-Related Quality of Life. *Families, Systems and Health*, 29, 232-252.
 9. Khanna, R., Madhavan, S. S., Smith, M. J., Patrick, J. H., Tworek, C., & Becker-Cottrill, B. (2011). Assessment of health-related quality of life among primary caregivers of children with autism spectrum disorders. *Journal of autism and developmental disorders*, 41(9), 1214-1227.
 10. Kuhlthau, K., Payakachat, N., Delahaye, J. et al. (2014). Quality of life for parents of children with autism spectrum

- disorders. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 8, 1339-1350.
11. Lee, G.K., Lopata, C., Volker, M.A. et al. (2009). Health-related quality of life of parents of children with high-functioning autism spectrum disorders. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 24, 227-239.
 12. Mugno, D., Ruta, L., D'Arrigo, V. G., & Mazzone, L. (2007). Impairment of quality of life in parents of children and adolescents with pervasive developmental disorder. *Health and quality of life outcomes*, 5(1), 22.
 13. Pozo P, Sarriá E, Brioso A (2014). Family quality of life and psychological well-being in parents of children with autism spectrum disorders: A double ABCX model. *Journal of Intellectual Disability Research*, 58, 442-458.
 14. Ravens-Sieberer, U., Erhart, M., Wille, N. (2006). Generic health-related quality-of-life assessment in children and adolescents: methodological considerations. *Pharmacoeconomics*, 24 (12), 1199-1220.
 15. Schalock, R. L., Brown, I., Brown, R., Cummins, R. A., Felce, D., Matikka, L. & Parmenter, T. (2002). Conceptualization, measurement, and application of quality of life for persons with intellectual disabilities: Report of an international panel of experts. *Mental retardation*, 40(6), 457-470.
 16. Suzumura, S. (2015). Quality of life in mothers of pre-schoolers with high-functioning pervasive developmental disorders. *Pediatrics International*, 57(1), 149-154.
 17. Tung, L. C., Huang, C. Y., Tseng, M. H., Yen, H. C., Tsai, Y. P., Lin, Y. C., & Chen, K. L. (2014). Correlates of health-related quality of life and the perception of its importance

- in caregivers of children with autism. *Research in Autism Spectrum Disorders*, 8(9), 1235-1242.
18. van Tongerloo, M. A., van Wijngaarden, P. J., van der Gaag, R. J., & Lagro-Janssen, A. L. (2015). Raising a child with an Autism Spectrum Disorder: 'If this were a partner relationship, I would have quit ages ago'. *Family practice*, 32(1), 88-93.
 19. Verdugo M. A., Schalock R. L., Keith K. D. & Stancliffe R. J. (2005). Quality of life and its measurement: important principles and guidelines. *Journal of Intellectual Disability Research* 49, 707-17.
 20. Zuna, N. I., Turnbull, A., & Summers, J. A. (2009). Family quality of life: Moving from measurement to application. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*, 6(1), 25-31.

Алла Ярошенко, Тетяна Семигіна (2019)

РОЗПІЗНАТИ НЕРІВНІСТЬ: ГЕНДЕРНИЙ АНАЛІЗ НАВЧАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Вперше опубліковано:

Ярошенко А. А., Семигіна Т. В. Розпізнати нерівність: гендерний аналіз матеріалів у соціальній роботі. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. 2019. Вип. 32. С. 183-198.

Постановка проблеми. Зважаючи на те, що Україна у 2018 році посіла 65-те місце серед 149 країн, які брали участь у міжнародному дослідженні прогресу в досягненні гендерної рівності та подоланні гендерного розриву Global Gender Gap [21], актуальними залишаються питання забезпечення гендерного паритету в нашій країні та подолання гендерних стереотипів.

Наразі в Україні існує нормативна база для впровадження гендерно чутливих стратегій в освіті, яка відповідає міжнародним вимогам щодо

важливості забезпечення гендерної рівності та ліквідації всіх форм дискримінації. Триває процес імплементації гендерного та недискримінаційного підходів до змісту освіти: зроблено перші кроки з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти «Освіта: гендерний вимір – 2021» [11], функціонує мережа гендерних осередків у вищих навчальних закладах [13], створені робочі групи з питань політики гендерної рівності та протидії дискримінації у сфері освіти [8], здійснюється підготовка фахівців із питань гендерної рівності та антидискримінаційна експертиза шкільних підручників тощо [4; 12]. Все це має неабияке значення для соціальної роботи, адже розпізнавання гендерованості освітнього простору й навчальних матеріалів є, за влучним висловом М. Кіммела (2003), кроком у напрямку «обнадійливої розколини» – подання образів жінок і чоловіків поза контекстом гендерної нерівності й дихотомії як «ознаки реформування та несприйняття традиційних уявлень про гендерні відмінності» [2, с. 243].

З огляду на це ваги набуває не тільки виконання соціальними працівниками своїх професійних обов'язків, а й їхня внутрішня переконаність у тому, що гендерна нерівність слугує одним із пускових механізмів процесів, що лімітують доступ жінок і дівчаток до економічних і соціальних ресурсів. Та-

кож з огляду на те, що представники обох статей мають власні обмеження й відмінні, нерідко конфліктні, погляди, потреби, інтереси та пріоритети [15], розробка проектів і втручань у соціальній роботі вимагає гендерно чутливого балансування. Тому просвітницькі та навчальні матеріали, які використовуються у соціальній роботі, повинні слугувати провідниками позиції рівності в міжгендерних відносинах.

Аналіз останніх досліджень. Репрезентації гендерних питань в українській освіті та посібниках як засобах навчання подано в працях Т. Дороніної [1], О. Луценко [3], О. Малахової [5], О. Марущенко [5], О. Плахотник [10]; з'явилися публікації, присвячені аналізу втручань у соціальній роботі в річищі феміністичного підходу [16]. Однак брак досліджень, які б вивчали відтворення гендерної нерівності в посібниках і програмах у системі вищої освіти, зокрема в соціальній роботі як практичній галузі, може призвести до поглиблення проблем клієнтів із уразливих груп.

Соціальні працівники як агенти соціальних змін послуговуються у своїй просвітницькій роботі навчальними матеріалами, зміст та смислове навантаження яких самі по собі є втіленням певних суджень щодо гендерної рівності. На думку О. Ярської-Смирнової (2006), «від того, чи розпізнають фахівці з соціальної роботи нерівність на індивідуальному й

інституційному рівні у безпосередньому взаємовідношенні з клієнтами або на структурному рівні в організаційних, соціальних і політичних стосунках, залежать перспективи антидискримінаційного соціального обслуговування, соціальної справедливості та соціального розвитку» [18, с. 117]. З огляду на це гендерна інтеграція як включення гендерних питань до навчальних матеріалів і гендерна корекція вже наявних посібників потребують розробки рамок для аналізу їхнього змісту й підготовки аргументованих висновків.

Мета статті – розглянути підходи до гендерного аналізу навчальних матеріалів для використання в соціальній роботі й розробити схему здійснення гендерного аналізу навчального посібника. Розвідка базується на аналізі наукової літератури, соціологічних і моніторингових досліджень; нормативно-правових актів Міністерства освіти і науки України (МОН України); матеріалів цільових сайтів ResearchGate, Google Scholar, Academia.edu; результатів встановлюваного пошуку Google. Хронологічними рамками пошуку визначено 2000-2019 рр. Знайдені джерела було проаналізовано щодо відповідності критеріям актуальності, наявності повнотекстової версії, опертя на первинні джерела (якщо вони самі не є такими).

Виклад основного матеріалу. Перш ніж зосередитися на гендерних стереотипах як відображенні

сексизму в навчальних матеріалах, звернемося до відмінностей між антидискримінаційною експертизою і гендерною експертизою, що впливають з роз'яснення і документів МОН України [6; 7]. Антидискримінаційна експертиза є ширшим поняттям; вона спрямована на запобігання в текстовому та ілюстративному компонентах підручників дискримінаційних, у тому числі стереотипних, положень (зображень) за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками.

Згідно МОН України [7], при розгляді компонентів змісту електронних версій підручників щодо їхньої відповідності антидискримінаційному підходу в освіті за ознакою гендеру були запропоновані критерії експертизи, представлені у табл. 1.

За наведеними вище критеріями при аналізі стилю текстів потрібно уникати стереотипів, мови ворожнечі та дискримінаційних висловлювань, дотримуватися вимог гендерного й недискримінаційного підходів. Мова текстів та ілюстративний матеріал не повинні містити дискримінаційних смислів на кшталт нерівного ставлення до жінок.

Вправи, завдання, ілюстрації, вміщені в підручнику, мають бути орієнтовані на формування

полікультурної спрямованості, поваги до різних точок зору й уміння їх виявити, розуміння потреб і можливостей інших людей. Крім того, обов'язковим вважається використання такої лексики, яка відповідає, з одного боку, чинному законодавству, а з іншого – не входить у протиріччя з визначеннями, прийнятими в самих уразливих групах. У підручниках неприпустиме подання інформації, яка спотворює чи породжує хибне уявлення про зміст прав людини [7].

Таблиця 1. Критерії відповідності підручників антидискримінаційному підходу за ознакою гендеру (МОНУкраїни)

Компоненти аналізу	Відповідність антидискримінаційному підходу в освіті
Стиль	<ul style="list-style-type: none"> • Уникання стереотипів, дискримінаційних висловлювань та мови ворожнечі. • Відповідність вимогам гендерного та недискримінаційного підходів.
Мова	<ul style="list-style-type: none"> • Використання недискримінаційної та гендерно чутливої лексики: вживання фемінітивів, уникання мовного сексизму, андроцентризму і будь-яких інших дискримінаційних форм і смислів. • Звертання з використанням збірних іменників, описових конструкцій, паралельних форм маскулітивів і фемінітивів.

**Зміст тек-
стових та
позатек-
стових
матеріалів**

- *Рівномірне співвідношення жіночих і чоловічих образів: пропорційна представленість персонажів / дійових осіб за ознакою статі.*
- *Представлення жінок і чоловіків у нестереотипних соціальних ролях: зображення персонажів / дійових осіб обох статей у багатоманітних (за змістом та масштабом) ролях і видах діяльності, відтворення різних життєвих сценаріїв та моделей побудови партнерських відносин. Відсутність сегрегації й поляризації шляхом приписування жінкам і чоловікам протилежних рис, якостей та форм соціальної активності: персонажі / дійові особи обох статей не протиставляються і представлені у спільній діяльності.*
- *Представлення зображення людини загалом і загальнолюдських цінностей через осіб обох статей: різні образи розташовуються поруч в одному сегменті тексту чи на тому самому розвороті або можуть використовуватися окремо один від одного зі збереженням паритету кількісного представлення персонажів / дійових осіб обох статей.*

Джерело: укладено авторками на основі [4; 7; 12].

Методика О. Луценко (2017) з гендерного аналізу шкільних підручників для використання під час підготовки бакалаврів із соціальної педагогіки [3]

пропонує наступні гендерні індикатори, зорієнтовані на основні групи гендерних стереотипів (соціальні ролі, професійна діяльність і зміст праці жінок та чоловіків, фемінність / маскулінність, якості особистості тощо).

1. Частота згадувань і зображень дівчаток і хлопчиків (в ілюстраціях – особливості розміщення персонажів у просторі, а також скільки місця вони займають відносно загальної площі зображення).
2. Опис і забарвленість ситуацій, у яких зображені дівчатка й хлопчики, їхня поведінка, емоційний стан, ступінь самостійності та ініціативи.
3. Позитивні й негативні оцінки, твердження зі стереотипним висловлюваннями, якості та ролі, які приписуються дівчаткам і хлопчикам.
4. Прямі або опосередковані характеристики героїв, які відображають ставлення автора до персонажів різної статі.
5. Почуття, що виникають, та стереотипні гендерні уявлення, які формуються і закріплюються в процесі знайомства з навчальним матеріалом.

Кінцева мета такого гендерного аналізу полягає в реконструюванні стереотипів, виявленні їхніх спільних смислів та з'ясуванні, що саме актуалізується і яку виховну цінність має.

Посібники з гендерної проблематики Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) розроблено для використання співробітниками органів освіти, розробниками навчальних планів і матеріалів, а також працівниками засобів масової інформації [14; 19; 20]. Автори посібників зазначають, що освітні матеріали повинні відображати гендерно збалансований погляд на дійсність, хоча насправді в них подекуди містяться усталені стереотипні погляди на жінок і чоловіків, їхні ролі, сфери відповідальності та цінність внеску в розвиток суспільства.

В табл. 2 наведені маркери, що допомагають демаскувати насадження та підтримку гендерної нерівності в завуальованій або відкритій формі в окремо взятому навчальному матеріалі з акцентом на ролях, завданнях, обов'язках, правах і благах, як їх суспільство розподіляє між жінками й чоловіками.

Таблиця 2. Урахування гендерних аспектів під час аналізу навчальних планів і матеріалів (ЮНЕСКО)

Параметри представленості чоловіків і жінок	Приклади запитань
Частота появи в текстах та ілюстраціях	Про кого частіше йдеться в посібниках – про чоловіків чи жінок?
Освітні цінності епізодів, у яких вони фігурують	Якщо виокремити в посібнику ключові освітні епізоди, то на прикладі кого вони проілюстровані – жінок чи чоловіків?
Відмітні риси (професії, рід занять і поведінка)	Чи проглядається в зображенні жінок тенденція до самозаперечення, присвячення свого життя іншим, покірності та шанобливого ставлення до чоловіків?
Відображення внеску жінок у розвиток суспільства	Чи згадані в посібнику внески жінок у сферах інтелектуальної діяльності або чи висвітлена їхня теперішня та майбутня роль у суспільстві?
Включення до списку авторів або переліку осіб, які брали участь у підготовці	Хто є автором посібника, а також хто вказаний як редактор, художник тощо?

Джерело: укладено авторками на основі [14; 19].

Автори звертаються до досліджень, спрямованих на викриття сексизму в підручниках, і перелічують використані в них спільні методологічні прийоми, а саме: виявлення гендерних стереотипів у вигляді спрощеного або обмеженого представлення певних характеристик, що приписують окремим особам або групам за ознакою статі; аналіз інформації за категоріями «традиційна/нетрадиційна роль», «роль із високим/низьким статусом»; використання для аналізу уривків, які містять ознаки сексизму та/або гендерні стереотипи; порівняння кількості представлених у підручнику жінок і чоловіків [20].

Для використання співробітниками Організації Об'єднаних Націй (ООН) експерти підготували *«Керівництво щодо урахування гендерної специфіки в усному та письмовому мовленні»* [9]. У табл.3 представлено стратегії та прийоми, рекомендовані до застосування з метою впровадження практики викорінення гендерних стереотипів і дискримінаційних підходів відносно осіб певної статі, гендеру або гендерної ідентичності на письмі та в усних виступах.

Керівництво можна використовувати як певний орієнтир, який стисло роз'яснює можливі шляхи мовних трансформацій, адже розуміння принципу побудови гендерно чутливого тексту стає в пригоді під час експертизи вже готових навчальних матеріалів.

Таблиця 3. Стратегії та прийоми урахування гендерної специфіки вусному та письмовому мовленні (ООН)

Стратегії	Прийоми
<p>Уникати дискримінаційних висловлювань, виразів негативним значенням і формулювань, які виявляють гендерну упередженість.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Використовувати форми звертання, займенники й закінчення слів, які відповідають гендерній ідентичності конкретних людей, про яких ідеться. Послугуватися однаковими формами звертання по відношенню до жінок і чоловіків у випадках, якщо вони згадуються послідовно. • Уникати висловлювань, які вказують на гендерну упередженість або зміцнюють гендерні стереотипи.
<p>Вказувати стать/гендер, якщо контекстуально потрібно їх підкреслити.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Застосовувати фемінітиви за винятком таких, що вживаються переважно в розмовній мові або мають значення зневажливості.
<p>Виключати непотрібні вказівки на стать/гендер, якщо контекстуально це не має значення або навіть небажаним.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Використовувати наступне: <ul style="list-style-type: none"> - висловлювання без гендерних маркерів (переформулювання); - збиральні іменники (гендерна нейтралізація); - форми множини; - пасивний стан і безособові конструкції;

- уникнення родових форм минулого часу дієслів через заміну формами теперішнього часу.

Джерело: укладено авторками на основі [9].

На пострадянському просторі одне з небагатьох досліджень із гендерної експертизи підручників, які використовують в соціальній роботі, здійснене російською соціологинєю О. Ярською-Смирною (2004). Авторка використала методологію контент-аналізу для вивчення гендерних аспектів дискурсу начальної літератури з соціальної політики та соціальної роботи [17]. Увага дослідниці зосереджувалась на таких питаннях: місце гендерного підходу в навчальних курсах; контекст використання смислових вимірів гендеру; трактування гендерної термінології; віддзеркалення жіночого/чоловічого досвіду; зображення міжгендерних взаємовідносин; згадування жіночого руху й фемінізму та їхня оцінка; класифікація використання категорій гендеру й статі як виміру, змінної або методології аналізу; характеристика лексики посібників як гендерно нейтральної або сексистської; відтворення гендерних стереотипів.

Одиницями аналізу стали навчальні посібники, цілком присвячені гендерній проблематиці, а також окремі розділи або фрагменти, які висвітлюють гендерні питання. Дослідниця поділила їх на такі групи: 1) персонажі, наділені статевими ознаками; 2) експліцитні («чоловік», «він», «жінка», «вона», «гендер», «стать», «статеві відмінності», «фемінізм») і пов'язані з гендером категорії («сексуальність», «сім'я», «батьківство»), а також спрямованість соціальної політики і форми соціальної роботи, опис яких торкається тих чи інших смислових аспектів гендеру; 3) імпліцитні виміри гендеру, які включали замовчування щодо питань гендерних відмінностей, стосунків між статями, дискримінації; 4) сексистська мова, що спирається на біодетерміністські стереотипи і зображує представників однієї статі як меншовартісних і дефективних порівняно з іншою. Під час дослідження одиниці аналізу виписувалися із зазначенням контексту для того, щоб надалі приклади гендерної та сексистської мови можна було підрахувати й поділити на категорії. Після опрацювання певного видання авторка доходила висновку, чи використовувалося у ньому поняття гендеру і як саме – як змінна або як концептуальна основа стратегії розв'язання соціальних проблем. Зауважуючи, що в сучасній літературі з соціальної роботи експліцитний сексизм є досить рідкісним явищем, вона вказує, що за таких умов не-

абиякого значення набуває аналіз репрезентації гендерної тематики не тільки з точки зору її наявності, а й замовчування або побіжного згадування. Останнє може свідчити про оцінювання сексизму й гендерної нерівності як незначущої проблеми в соціальній роботі, що потребує критичного перегляду.

Підсумовуючи огляд різних джерел, зазначимо, що попри варіативність підходів експерти послідовно аналізують такі складові навчальних і просвітницьких матеріалів: їхній загальний зміст і мову, композиційну будову, ілюстрації, а також виховний вплив (а саме те, які гендерні уявлення в результаті будуть сформовані в користувачів). На рис. 1 наведено зразок схеми здійснення гендерного аналізу навчального посібника, який можна назвати гендерно чутливим, з прикладом індикаторів.

Слід зауважити, що під час здійснення гендерного аналізу всі складові навчального матеріалу повинні бути ретельно перевірені. Може статися так, що, наприклад, текст містить толерантну лексику, фемінітиви, проте посібник проілюстрований стереотипними зображеннями. До того ж трапляється, що основний текст відповідає вимогам гендерного підходу, проте додаткові тексти (наприклад, уривки з літературних творів минулого століття), хоча і мають художню цінність, однак відображають традиційні

гендерні стереотипи. Тому робота над створенням навчальних матеріалів вимагає високого рівня гендерної компетентності від усіх членів колективу авторів і укладачів.

Рис. 1. Схема здійснення гендерного аналізу посібника

Джерело: побудовано авторками.

Висновки. Сьогодні в Україні актуальними залишаються питання забезпечення гендерної рівності та імплементації гендерного підходу до змісту освіти. Незважаючи на те, що останнім часом здійснюється підготовка експертів та проводиться антидискримінаційна експертиза підручників, все ж досліджень, присвячених виявленню гендерних стереотипів у посібниках із соціальної роботи, досі бракує. Тому вважаємо за доцільне в такій роботі звертатися до критичних рамок гендерної експертизи навчальних матеріалів, розроблених у суміжних галузях: критеріїв МОН України щодо відповідності шкільних підручників антидискримінаційному підходу, навчальних посібників структур ООН щодо урахування гендерної специфіки в письмовому й усному мовленні, методичної розробки О. Луценко (2017) для використання в системі фахової підготовки майбутніх соціальних педагогів, дослідження гендерних аспектів дискурсу навчальної літератури з соціальної політики та соціальної роботи О. Ярської-Смирнової (2004).

Огляд джерел показав, що для викриття дискримінаційних смислів, які були вербалізовані та візуалізовані в навчальних матеріалах, в пригоді стає методологія кількісного і якісного контент-аналізу. Попри розмаїтість розглянутих моделей гендерного аналізу, дослідники сходяться на тому, що скрупульозного аналізу потребують всі компоненти навчального матеріалу: зміст текстів, мова, композиційна будова,

ілюстрації, а також характер впливу на уявлення про гендерні відносини. З огляду на нестачу відповідних досліджень та недостатню розробленість інструментарію гендерного аналізу українських навчальних матеріалів із соціальної роботи розглянуті методики надаються до адаптації задля використання фахівцями цієї галузі.

Бібліографія

1. Дороніна, Т. О., Бузько, С. А. (2012). Шкільні підручники з української мови в аспекті гендерної збалансованості. *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*, 7 (2), 275-284.
2. Кімел, М. С. (2003). *Гендероване суспільство*. Київ: Сфера.
3. Луценко, О. А. (2017). *Студентська гендерна експертиза навчальних посібників як складова гендерної фахової підготовки і засіб впровадження гендерної рівності у навчальний процес ВНЗ: досвід НДЦГО СумДПУ ім. А.С.Макаренка*. <http://gendercenter.sumdu.edu.ua/images/docs/15.06.17/4.pdf>
4. Малахова, О. А. (Ред.). (2018). *Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертів щодо здійснення антидискримінаційної експертизи електронних версій проектів підручників, поданих на конкурсний відбір проектів підручників для 5 та 10 класів закладів загальної середньої освіти*. Київ: Без вид-ва.
5. Малахова, О. А., Марущенко, О. А., Дрожжина, Т. В., Коробкіна, Т. В. (2016). Теоретико-методологічні за-

- сади гендерної експертизи підручників. У О.М. Топузова, Н.Б. Вяткіна (Ред.), *Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертизи електронних версій проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: Педагогічна думка, 48-56.
6. Міністерство освіти і науки України. (2018). *МОН пояснює, для чого потрібна антидискримінаційна експертиза підручників*. <http://www.kmu.gov.ua/ua/news/mon-poyasnyuye-dlya-chogo-potribna-antidiskriminacijna-ekspertiza-pidruchnikiv>
 7. Міністерство освіти і науки України. (2018). *Наказ МОН від 31.10.2018 №1183 «Про затвердження Інструктивно-методичних матеріалів для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників»*. <http://imzo.gov.ua/2018/11/03/nakaz-mon-vid-31-10-2018-1183-zatverdzhennia-instruktyvno-metodychnykh-materialiv-dlia-provedennia-ekspertamy-ekspertyz-elektronnykh-versiv-proektiv-pidruchnykiv>
 8. Міністерство освіти і науки України. (2015). *Про створення робочої групи з питань політики гендерної рівності та протидії дискримінації у сфері освіти*. <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0713729-15>
 9. ООН. *Руководство по учету гендерной специфики в устной и письменной речи*. <http://www.un.org/ru/gender-inclusive-language/guidelines.shtml>
 10. Плахотнік, О. (2017). Гендерована освіта: як навчальні заклади перетворюють дітей у дівчат і хлопців. У М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманова (Ред.), *Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей*. Київ: Критика, 135-150.

11. Служба Віце-прем'єр-міністра України (2018). *Впроваджуючи Стратегію гендерної рівності в освіті, ми творимо майбутнє без сексизму і домашнього насилля*, – Іванна Климпуш-Цинцадзе. <http://www.kmu.gov.ua/ua/news/vprovadzhuuyuchi-strategiyu-gendernoyi-rivnosti-v-osviti-mi-tvorimo-majbutnye-bez-seksizmu-i-domashnogo-nasillya-ivanna-klimpush-cincadze?=print>
12. Топузов, О. М. (Ред.). (2016). *Експертиза шкільних підручників: інструктивно-методичні матеріали для експертизи проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів*. Київ: Педагогічна думка.
13. Фонд ім. Фрідріха Еберта в Україні. (2016). *Впровадження гендерного підходу в систему вищої освіти України: досвід та кращі практики Всеукраїнської мережі осередків гендерної освіти ВНЗ 2012-2014 роки*. <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11251.pdf>
14. ЮНЕСКО. (2002). *Учет гендерных аспектов: учебное пособие по гендерной проблематике для руководящих работников образования, разработчиков учебных планов и материалов, а также специалистов средств информации*. Париж: ЮНЕСКО.
15. ЮНЭЙДС. (2015). *Руководство ЮНЭЙДС по терминологии*. Женева: ЮНЭЙДС.
16. Ярошенко, А. А., Семигіна, Т. В. (2019). Феміністична соціальна робота як професійне інвестування в жіночу солідарність. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*, 1, 13-29.
17. Ярская-Смирнова, Е. (2004). Социальная работа: гендерный анализ учебной литературы. *Высшее образование в России*, 10, 127-142.
18. Ярская-Смирнова, Е. Р., Романов, П. В. (2006). Гендер и этничность в учебниках по социальной работе и социальной политике. *Социологические исследования*, 5, 117-126.

19. UNESCO. (2004). *Gender-sensitivity: a training manual for sensitizing education managers, curriculum and material developers and media professionals to gender concerns*. Paris: UNESCO.
20. UNESCO. (2009). *Promoting gender equality through textbooks: a methodological guide*. Paris: UNESCO.
21. World Economic Forum. (2018). *The global gender gap report 2018*. Geneva: World Economic Forum.

Електронне наукове видання

**ДОСЛІДЖЕННЯ
У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ:
АНТОЛОГІЯ**

(Упор. Тетяна Семигіна)

Підписано до друку 1 березня 2021 року

Формат видання — 14,8x21

13 ум. друк. арк.

Видавництво «Академія праці, соціальних відносин і туризму»

Свідоцтво КВ № 21787-11687ПР від 21.12.2015 р.

Адреса видавництва: 03187, м. Київ, Кільцева дорога, 3-А

тел./факс (044) 526-15-45

e-mail: edit@socosvita.kiev.ua